

Ганна Хлібовська, Оксана Наумчук, Марія Крижановська

Історія України

Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Тернопіль
Астон
2021

ЗМІСТ

Розділ 1. Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.)

§ 1. Політичне становище українських земель в першій половині XVI століття.....	8
§ 2. Люблінська унія 1569 року.....	12
§ 3. Соціальна структура суспільства в XVI ст.	17
§ 4. Економічне життя українських земель у XVI ст.	22
§ 5. Церковне життя в XVI ст.	27
§ 6. Берестейська церковна унія 1596 р.	31
§ 7. Православна церква в першій половині XVII ст.....	36
§ 8. Культурно-освітнє життя в українських землях XVI ст.	41
§ 9. Культурно-освітнє життя в українських землях у другій половині XVI – першій половині XVII ст.	46
§ 10. Українські міста і розвиток мистецтва в XVI ст. – першій половині XVII ст.	51
§ 11. Практична робота № 1. Повсякденне життя представників основних верств суспільства XVI – першої половини XVII століття.....	56
Узагальнення за розділом: «Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.)	59

Розділ 2. Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII ст.)

§ 12. Походження українського козацтва.....	62
§ 13. Запорозька Січ — козацька республіка	67
§ 14. Реєстрове козацтво.....	72
§ 15. Козацькі повстання (війни) наприкінці XVI століття	76
§ 16. Походи козаків першої чверті XVII століття	82
§ 17. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний	87
§ 18. Козацько-селянські повстання 20–30-х років XVII століття	93
§ 19. Практична робота № 2. Традиції, побут, військово мистецтво українського козацтва.....	98
Узагальнення за розділом: «Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII століття)»	101

Розділ 3. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття

§ 20. Початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Богдан Хмельницький.....	104
§ 21. Воєнні дії в 1648–1649 роках. Зборівський договір 1649 року	110
§ 22. Події 1650–1653 років.....	116

§ 23. Українська козацька держава — Військо Запорозьке	122
§ 24. Воєнно-політичні події 1654–1657 років	127
§ 25. Практична робота № 3. Богдан Хмельницький — Адам Кисіль: порівняльна характеристика	132
Узагальнення за розділом: «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття»	135

Розділ 4. Козацька Україна наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII століття

§ 26. Козацька Україна після Національно-визвольної війни	138
§ 27. Військо Запорозьке від Юрія Хмельницького до Андрусівського перемир'я	143
§ 28. Гетьман Петро Дорошенко	148
§ 29. Припинення існування Правобережної Гетьманщини	153
§ 30. Слобідська Україна й Запорозжя (Військо Запорозьке Низове) в останній чверті XVII ст.	158
§ 31. Гетьманщина в часи Івана Мазепи	163
§ 32. Гетьман Пилип Орлик. Ліквідація козацтва на Правобережній Україні	168
§ 33. Культура та духовне життя наприкінці 50-х років XVII ст. – на початку XVIII ст.	173
§ 34. Практична робота № 4. Конституція Пилипа Орлика	178
Узагальнення за розділом: «Козацька Україна наприкінці 50-х років XVII на початку XVIII століття»	181

Розділ 5. Українські землі у 20–90-х рр. XVIII ст.

§ 35. Наступ Російської імперії на автономію Гетьманщини	184
§ 36. Ліквідація Гетьманщини та козацького устрою на Лівобережжі й Слобожанщині	190
§ 37. Нова (Підпільненська) Січ	197
§ 38. Включення Кримського ханства та Північного Причорномор'я до складу Російської імперії	202
§ 39. Причини й особливості гайдамацького та опришківського рухів у XVIII столітті	207
§ 40. Поділи Речі Посполитої: зміни в становищі західноукраїнських земель та Правобережної України	212
§ 41. Розвиток освіти і науки у XVIII столітті. Києво-Могилянська академія	217
§ 42. Особливості української архітектури, образотворчого мистецтва й музики	222
§ 43. Практична робота № 5. Козацькі літописи — цінне історичне джерело	227
Узагальнення за розділом: «Українські землі у 20–90-х рр. XVIII ст.»	230
Узагальнення до курсу: «Історія України в контексті епохи раннього нового часу»	233
Короткий словник основних понять і термінів	236
Добірка джерел цікавої інформації	240
Хронологічна таблиця	форзац

Шановні восьмикласниці й восьмикласники!

У цьому класі ви познайомились із історією України за доби Середньовіччя. В цьому підручнику ви продовжите мандрівку в ранньо-модерний період історії нашої держави — відтинок часу, який тривав упродовж XVI–XVIII століть. Нехай у ній вам допоможуть ваші ровесники — Марічка та Ігор. Користуватися підручником вам буде зручніше, коли ви ознайомитеся з тим, що означають спеціальні позначки — піктограми.

На початку роботи з новим матеріалом ми пропонуємо згадати, що ви вивчали раніше.

Згадайте...

Як ви розумієте...

Чи пам'ятаєте ви, що...

Рубрика «Упродовж уроку...» про те, що саме можна з'ясувати, опановуючи історичну інформацію, подану в параграфі.

Додаткова інформація

У цій рубриці подана інформація, яка поглибить ваші знання про події цього історичного періоду.

Такими стрілками позначені питання, які є після закінчення кожного підпункту параграфа, — по одному до кожного абзацу.

Відповівши на них, ви краще зможете запам'ятати поняття, дати та іншу історичну інформацію.

Рубрика «Детальніше про...» конкретизує ваші знання про окремі історичні події.

Відчуття дух епохи допоможуть вам джерела, вміщені в рубриці «Відлуння минулого».

Життєтека
Петро Могила
(1596 – 1647)

Рубрика «Життєтека» ознайомить вас із біографіями видатних історичних постатей того часу.

Ця рубрика допоможе вам зорієнтуватися, які події відбувались одночасно на теренах України та у світі.

У той час, коли...

Тоді...

на теренах України

у Микитинській Січі козаки обрали
гетьманом Війська Запорозького
Богдана Хмельницького, ...

у світі

у Мюнстері (Священна Римська
імперія) Іспанія та Нідерланди
підписали договір, за яким
визнавалася незалежність
Республіки Нідерланди

У рубриці «Підсумуйте свої знання» ви зможете перевірити, як засвоїли матеріал параграфа, повторити дати, відповісти на запитання, розв'язати ребуси.

У тексті підручника вам трапляються слова, виділені **жирним шрифтом**, наприклад «**церковні братства**», «**реєстрове козацтво**», «**опришки**». Їх потрібно запам'ятати і вміти пояснити.

Виконати завдання, запропоновані в рубриці «**Узагальнення за розділом**», ви зможете за допомогою підручника або гаджета, скориставшись QR-кодом.

Узагальнення за розділом:
«Становлення козацтва
(XVI – перша половина XVII століття)»

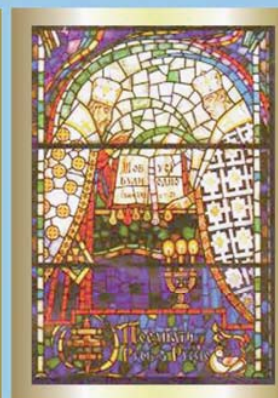
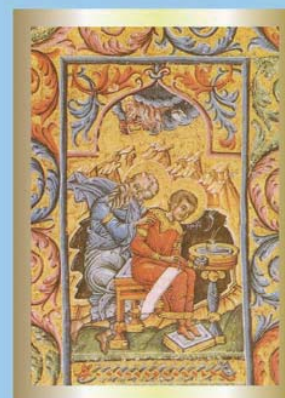
Поріг Вільний

Складіть збірний портрет козака на основі інформації, здобутої під час опрацювання 2 розділу, за критеріями: *зовнішність, одяг, озброєння, риси характеру, моральні цінності та ідеали*. Поміркуйте, кого серед сучасників ви б назвали справжніми козаками. Чому? Результати роботи представте на загал.

З повагою — авторський колектив

Розділ 1

Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.)

§ 1. Політичне становище українських земель в першій половині XVI століття

Упродовж уроку визначте особливості розвитку українських земель у XVI столітті

Згадайте, коли почався процес входження українських земель до складу іноземних держав.

Як ви розумієте значення понять «інкорпорація», «унія»?

Чи пам'ятаєте ви, що більшість українських земель увійшли до Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського?

1. Статус українських земель у складі Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського

На початок XVI століття українці не мали власної держави. Українські землі були розділені між Польським королівством, Великим князівством Литовським, Руським і Жемайтійським, Священною Римською та Османською імперіями, Московським царством.

До складу Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського увійшли **Київщина, Брацлавщина (Східне Поділля), Волинь та Подляшшя**. В XVI столітті ці землі втратили ознаки автономії, а литовські правителі підтримували римо-католицьку церкву й польську культуру. Проте **українські князі, шляхта** намагалися зберегти місцеві порядки в управлінні та судочинстві. Вони, як і більшість населення, залишалися православними, використовували руську (староукраїнську) мову. Це створило підґрунтя для майбутнього розквіту української культури.

Після невдалих Кревської та Городельської уній польські магнати не полишали думки посилити вплив на Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське й остаточно приєднати його під зверхність польської корони. Відтак у середовищі українських князів виникла ідея відновлення держави з центром у місті Києві. Їхньою останньою спробою відстояти автономію українських земель було повстання **1508 року** під проводом **Михайла Глинського**, яке завершилося невдало.

Герб Михайла Глинського

1. До яких іноземних держав входили українські землі на початку XVI століття?
2. Як реагували українські князі і шляхта на політику правителів Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського?
3. Коли відбулося повстання під проводом Михайла Глинського?

Із «Записок про московитські справи» (1549 рік) австрійського дипломата Сигізмунда Герберштейна про Михайла Глинського

«...(князь) освоїв витончені манери й лицарські звичаї, був спритним у військових вправах: перегонах, фехтуванні, боротьбі, стрибках, а також і в розвагах, на зразок танців та всілякої куртуазії, чим і зажив собі особливої слави... Він відрізнявся міцною статуєю і гострим розумом, умів дати вірну пораду, був однаково здатним і на серйозну справу, і на жарт і, поза сумнівом, був, як кажуть, людиною на всяку годину».

1. Які якості Михайла Глинського вирізняли його з-поміж українських шляхтичів?
2. Попрацюйте з інтернет-джерелами та з'ясуйте, чому доля Михайла Глинського була трагічною?

Політичне становище українських земель у першій половині XVI століття

1. Складіть запитання, використовуючи карту та легенду карти.
2. Запропонуйте їх іншій парі. Послухайте відповіді, узагальніть інформацію.

2. Українські території у Польському королівстві

До Польського королівства входили **Галичина, Західна Волинь (Белзщина, Холмщина) й Західне Поділля**. Влада цілеспрямовано здійснювала щодо українських земель політику інкорпорації. На ці території поширили законодавство Польського королівства його адміністративно-територіальний устрій. Було створено **Руське, Белзьке та Подільське воєводства**.

Система управління на українських землях перебувала винятково в руках поляків. Влада посилювала **привілеї польської шляхти, католицької церкви**. В міста запрошували німецьких, єврейських, вірменських переселенців, котрим надавали пільги. Тому частка українського населення тут зменшилася. В XVI столітті посилилася колонізація українських міст, особливо Львова. Місто активно забудовували переселенці й поляки так, що старий князівський Львів опинився за межами нового Львова.

Щоб зрівнятися в правах з польською шляхтою, місцева українська знать **полонізувалася** (ополячувалася). Більшість її представників приймали традиції та закони Польської держави, і стали вважати її своєю політичною батьківщиною. Натомість частина українців-русів, попри утиски, залишалася православною і пам'ятала про своє коріння.

- ➔ 1. Назвіть адміністративно-територіальні одиниці, створені на українських землях у складі Польського королівства.
2. Яку політику провадили поляки на українських землях?
3. Що було характерним для української знаті у Польському королівстві?

Із грамоти польського короля Сигізмунда I місту Львову (1525 рік)

«Під час нашого перебування в минулому році у місті Львові до нас звернулися зі скаргою громадяни того ж нашого міста Львова, руської віри... Порадившись із нашими радниками, ухвалили... Громадяни міста Львова грецької та руської віри задоволені своїм місцеперебуванням і вулицями, з давніх-давен визначеними для їх житла тут у Львові; інше ж житло, що знаходиться по інших місцях і вулицях... не мають права купувати, будувати та мати у володінні, не можна приймати до цехів та допускати до ремесел, ми залишаємо назавжди в попередньому стані».

- ➔ 1. Чи мали українці, жителі міста Львова, руської віри, перспективу для ведення власної справи? Відповідь обґрунтуйте.

3. Українські землі в складі Священної Римської та Османської імперій, Московського царства

У XVI столітті Османська імперія досягла вершини своєї політичної та військової могутності, а її кордони — територій Європи. У васальну залежність до Османської імперії потрапили й українські землі як частинки держав, до яких вони належали. Буковина входила до Молдовського

князівства, яке у 1538 році було підкорене Османською імперією, отож і Буковина опинилася під її владою. Наприкінці XV століття портові міста **північного узбережжя Чорного моря** стали провінцією Османської імперії, а **Кримське ханство** — його васалом.

У 1526 році турецьке військо розгромило угорців у битві під містом Мохач й Угорське королівство припинило існування. **Західна частина Закарпаття** відійшла до **Священної Римської імперії**, в якій правили імператори з австрійської династії Габсбургів, а **східна** — до **Трансильванського князівства, васала Османської імперії**.

Внаслідок воєнних дій початку XVI століття між Великим князівством Литовським, Руським і Жемайтійським та Московським царством **Чернігівщина та Новгород-Сіверщина** відійшли до Московського царства. З одного боку, країна була православною, як і місцеве населення, але, з іншого — прагнула, щоб її піддані українці поступово забули про своє походження і змирилися з новим володарем — царем. Українські землі, розташовані на литовсько-московському прикордонні, часто ставали ареною військових дій, що негативно впливало на життя місцевого населення.

- ➔ 1. Які українські землі опинилися під зверхністю Османської імперії?
2. До складу яких держав увійшло Закарпаття в результаті битви біля міста Мохач?
3. Яка держава у XVI ст. володіла Чернігівським та Новгород-Сіверським князівствами?

У той час, коли...

на теренах України

Відбулося повстання під проводом Михайла Глинського, ...

3. Вкажіть спільні і відмінні риси, які визначають політичне становище українських земель у складі Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського та Польського Королівства.
4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

Тоді...

у світі

у місті Тренто Максиміліан I прийняв титул імператора й став одноосібним правителем Священної Римської імперії.

§ 2. Люблінська унія 1569 року

Згадайте, між якими державами була укладена Кревська унія, з якою метою.

Як ви розумієте значення понять «унія», «воєводство»?

Чи пам'ятаєте ви, що знелюднення Київщини і Брацлавщини зумовили напади татар.

Додаткова інформація

<https://is.gd/Qe6hAQ>

1. Передумови та причини Люблінської унії

Наявність спільних ворогів здавна підштовхувала Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське і Польське королівство до союзу. Започаткувала цей процес **Кревська унія 1385 року**. Тому в першій половині XVI століття дві держави вже були об'єднані особою **спільного монарха**: великий литовський князь одночасно був і польським королем. Без дієвої підтримки Литви Польща не могла собі дати ради із постійною військовою агресією Тевтонського ордену хрестоносців, що красномовно підтвердила Грюнвальдська битва 1410 року.

З середини XVI століття низка **зовнішніх та внутрішніх чинників** зумовили **Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське** шукати більш тісний союз із Польським королівством. Південні рубежі князівства потерпали від постійних набігів татар, які знищували і грабували українські села, забирали людей у яsir (полон). **Київщина і Брацлавщина знелюдніли**, перетворившись майже на пустку. Окрім того, у виснажливих війнах із Московською державою за право на володіння руськими землями Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське **втратило значну частку своєї території**, а поразки на початку Лівонської війни (1558–1583 роки) поставили його перед загрозою бути поглиненим Московським царством. Вихід зі скрутної ситуації вбачався в унії із сильнішим Польським королівством.

Польська шляхта прагнула досягнути унії шляхом **інкорпорації**, тобто через входження Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського до складу Польського королівства. Шляхтичів приваблювали перспективи розширення своїх земельних володінь та нових прибутків від фільваркової системи господарювання в українських землях. У

Великому князівстві Литовському, Руському і Жемайтійському настрої щодо унії були різними. **Литовські, білоруські та українські магнати** (князі і пани) побоювалися втратити владу, землю та привілеї, тому розглядали можливість унії лише на федеративних засадах — як союз двох рівноправних держав з окремими сеймами, управлінням, законодавством тощо. Натомість **українські, білоруські і литовські шляхтичі** сподівалися на укладення унії, оскільки прагнули, перш за все, звільнитися від влади магнатів, позбутися або принаймні полегшити військову повинність (у Польщі зазвичай використовували кварцяне, тобто наймане військо), поліпшити умови торгівлі та зрівнятися у правах з польською шляхтою. З таким клубком зацікавлень і протиріч дві країни вступили у 1569 рік.

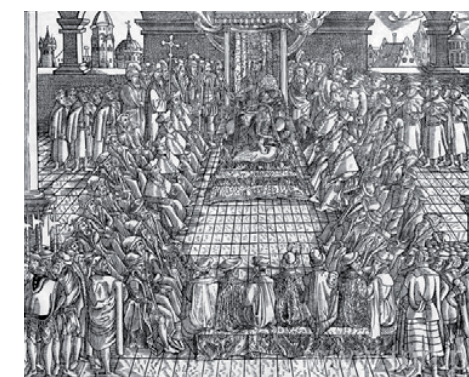

1. Назвіть передумови, які склалися в XIV–XV століттях, для об'єднання Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського і Польського королівства.
2. Які зовнішні загрози постали перед Польським королівством і Великим князівством Литовським, Руським і Жемайтійським у першій половині XVI століття?
3. Що очікували від об'єднання польські, литовські та українські шляхтичі?

2. Люблінський сейм 1569 року

У січні 1569 року представники знаті обох держав зібралися на **спільний сейм у місті Любліні**. На цьому сеймі, який тривав майже півроку, з усією силою проявилися суперечності між прихильниками різних способів об'єднання двох держав. Коли переговори зайшли в глухий кут, представники Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського — князі Костянтин Острозький, Григорій Ходкевич, Миколай Радзивілл — залишили сейм і роз'їхалися по домівках готуватися до війни з королем.

Тоді король **Сигізмунд II Август**, опираючись на підтримку польської та литовської шляхти, видав універсали про приєднання до польської корони Підляського і Волинського воєводств, а дещо згодом — Брацлавського і Київського. Литовські магнати, усвідомивши слабкість своїх позицій, були змушені повернутися на сейм, щоб відстояти якусь частку своїх прав. Відтак **1 липня 1569 року було підписано Люблінську унію**.

Укладення Люблінської унії.

Гравюра XVI століття

Так утворилася нова двоєдина держава — **Річ Посполита** (в перекладі з латинської мови «**спільна справа**»), яка складалася з Польського королівства і Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського. **Підляське, Волинське, Київське і Брацлавське воєводства** увійшли в новій державі до складу Польського королівства.

1. Чому князі Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського покинули сейм?
2. Коли було підписано Люблінську унію?
3. Яку назву отримала новоутворена держава?

Попрацюйте з картою.

1. Укажіть на карті українські землі, які увійшли до складу Речі Посполитої.
2. Віднайдіть на карті воєводства, створені на українських територіях.

Детальніше про... умови Люблінської унії

✓ Польща та Литва об'єднувалися в одну державу Річ Посполиту. Очолював Річ Посполиту правитель, який отримував титул короля польського та великого князя литовського. Король обирався польсько-литовським сеймом і коронувався у Кракові.

- ✓ Створювалися спільні польсько-литовські сейм і сенат.
- ✓ Польща і Литва мали дотримуватися спільної зовнішньої політики.
- ✓ В обіг вводилася спільна грошова одиниця і водночас ліквідовувалися внутрішні митні кордони в Речі Посполитій.

✓ Польська шляхта одержувала право володіти землями в Литві, а литовська — в Польщі.

✓ Під владу Польського королівства переходили Підляшшя, Волинь, Київщина і Брацлавщина.

✓ Польща і Литва зберігали окремі: адміністративну, судову системи, законодавство, військо, фінанси.

✓ Визнавалася свобода віросповідання і для римо-католиків, і для православних: будувати храми і школи, обіймати державні посади могли представники обох конфесій.

3. Суспільно-політичні зміни в українських землях після Люблінської унії

З укладенням Люблінської унії закінчився литовсько-руський період в історії українського народу і розпочалося неоднозначне і непросто перебування українських земель під владою Речі Посполитої. Відбулася ціла **низка змін**: на приєднані території поширився адміністративно-територіальний устрій за польським взірцем. У новоутвореній державі — Речі Посполитій — на українських землях існувало **шість воєводств**: **Київське** з центром у Києві, **Руське** (Львів), **Волинське** (Луцьк), **Подільське** (Кам'янець), **Брацлавське** (Брацлав) і **Белзьке** (Белз). Воєводствами керували призначені королем **воєводи**, в руках яких зосереджувалася місцева адміністративна (управлінська), військова і частково судова влада. Воєводства поділялися на **повіти**, в яких адміністративна, військова та судова влада належала **старостам**.

Українська шляхта була зрівняна в правах із польською й отримала право на місцеве самоврядування: **проведення повітових сеймиків** для вирішення місцевих справ та формування місцевих виборних шляхетських судів: **підкоморського**, який розглядав межові суперечки (стосовно землеволодіння), та **земського**, який розглядав інші цивільні справи. Одночасно діяв від імені королівського уряду **гродський** (замковий) суд на чолі зі старостою повіту, який розглядав кримінальні справи.

Значення Люблінської унії для подальшого життя українського суспільства **було суперечливим**. З одного боку, в межах однієї держави було зібрано більшість українських земель. Об'єднання позитивно вплинуло на розвиток сільськогосподарських практик, ремесла, торгівлі, підйому освіти. Українці долучилися до західноєвропейської ренесансної культури. Негативні наслідки унії проявилися не відразу, але вони спричинили болісні зміни в українському суспільстві. До прикладу, поширення фільваркової системи господарювання з кріпацтвом (особиста та майнова залежність

селян) і панщиною погіршувало становище селян. Активний наступ підтриманої державою римо-католицької церкви призвів до утисків православних і постійної ворожнечі між українцями на релігійній основі. Частина українських князів і шляхти, які досі були опорою українства, прагнучи здобути хорошу освіту, віддаючи данину моді, зрікалися рідної мови, віри, тобто ополячувалися чи полонізувалися. Все це разом посилювало соціальне напруження в Україні і загрожувало самому існуванню окремого українського народу.

- 1. Скільки українських воєводств існувало в складі Речі Посполитої? Назвіть їх.
2. Які додаткові привілеї отримала українська шляхта з прийняттям унії?
3. Назвіть позитивні та негативні наслідки унії для українського суспільства.

У той час, коли...

на теренах України

увійшла в дію Люблінська унія, ...

Тоді...

у світі

в Індії народився Джахангір, у майбутньому IV-й імператор з династії Великих Моголів.

Підсумуйте свої знання

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.

2. Допоможіть Ігорю розв'язати ребус. Складіть речення із розшифрованим поняттям.

3. Обґрунтовано підтримайте або спростуйте думку української історикині Наталії Яковенко: «Підсумовуючи плюси і мінуси Люблінської унії, можна сказати, що вона принесла в Україну розбрат, кров і спустошення, але водночас — вивела її зі стану двохсотлітньої сплячки, розбудила для опору й боротьби за виживання усі зачасні доти прояви суспільної активності: релігійної, національної, економічної, збройної.».

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 3. Соціальна структура суспільства в XVI столітті

Згадайте соціальну структуру Русі-України.

Як ви розумієте значення поняття «стани»?

Чи пам'ятаєте ви, що відомими князівськими родами були Рюриковичі та Гедиміновичі?

1. Соціальна структура українського суспільства

Українське суспільство в XVI столітті було неоднорідним, поділялося на великі групи людей — **соціальні стани**. Вони мали закріплені законом права і обов'язки, відрізнялися своїм становищем. Основними станами були **шляхта, духовенство, селяни і містяни**. До панівних, найбільш привілейованих станів належали шляхта та вище духовенство. Містяни користувались особистою свободою й правом участі в міському самоврядуванні й разом з парафіяльними священниками належали до напівпривілейованого соціального стану. До непривілейованого стану належали селяни. Вони становили більшість українського суспільства (близько 80%), але були наділені найменшою кількістю прав і цілком залежали від власників землі, на якій проживали.

У Польському королівстві та Великому князівстві Литовському, Руському і Жемайтійському й в українських землях, які їм належали, знатні люди в XVI столітті були об'єднані в єдиний привілейований панівний стан — **шляхту**. Шляхтичі мали право володіти землею, носити зброю і брати участь в управлінні державою. Натомість за покликом короля вони зобов'язувалися увійти до **посполитого рушення** — загального ополчення шляхти.

Значними багатствами і владою володіло **духовенство** — відповідно **римо-католицьке** або **православне**. Духовенство поділялося на «біле», представники якого жили поміж мирян і найчастіше були священниками, та «чорне» — котре прийняло чернечий постриг. Вищою ланкою і католицького, і

Бернард Мацейовський (Луцький католицький єпископ XVI століття). Портрет невідомого художника

православного духовенства були **єпископи**. Католицькі єпископи називалися біскупами. Всі українські православні єпископи підпорядковувалися **київському митрополиту**, а римо-католицькі — **гнєзненському архієпископу**.

1. Назвіть основні стани українського суспільства XVI століття.
2. Який суспільний стан у XVI столітті об'єднував знатних людей? Що таке посполите рушення?
3. Якими привілеями користувалося римо-католицьке та православне духовенство?

2. Литовські статuti

У XVI столітті були визначені права й обов'язки соціальних станів. Зафіксовані вони були в збірнику законів — **Литовському статуті**. Цей документ видавався в трьох редакціях: **1529 року, 1566 року, 1588 року**. До Литовського статуту були включені положення «Руської правди», місцеве звичаєве право, поширене на українських, білоруських, литовських землях, польські судєбники та кодекси інших держав.

Перший Литовський статут 1529 року забезпечував охорону прав і привілеїв шляхти, обмежував права простих людей, зобов'язував кожного землевласника відбувати військову повинність. **Другий Литовський статут 1566 року** визначав порядок утворення й діяльності державних органів, права та привілеї землевласників. Зокрема, запроваджував виборні суди, створював систему сеймиків з регулярними загальними сеймами, на які з'їжджалася шляхта для вирішення важливих питань.

Третій Литовський статут 1588 року регламентував норми судочинства, визначав права і привілеї шляхти. Селяни, які прожили на землі шляхтича понад 10 років, ставали залежними від нього. Водночас упродовж 20 років шляхтич мав право на пошук й повернення селян-утікачів.

1. Який збірник законів визначав права й обов'язки соціальних станів XVI століття?
2. Коли були прийняті Перший та Другий Литовські статuti?
3. Назвіть основні положення Третього Литовського статуту.

Одяг шляхтянки та селянки XVI століття.
Документальна реконструкція
Сергія Шаменкова

1. Розгляньте уважно одяг шляхтянки та селянки.
2. Опишіть зовнішній вигляд шляхтянки та селянки, використовуючи такі слова: головний убір, прикраси, тканина.

1. Які привілеї отримали заможні верстви населення? Відповідь обґрунтуйте.

Із «Литовського статуту 1588 року» про право землеволодіння

«Хочемо і постановляємо, щоб усі піддані наші, як духовні, так і світські, князі й бояри і вся шляхта, які маєтки свої батьківські, куплені і яким-небудь звичаєм нажиті..., щоб їм такі маєтки вічно від нинішнього часу і в прийдешні часи держати і володіти, і їм самим, і потомкам, тобто їх родові...»

3. Шляхта — привілейована верства суспільства

Проте насправді **шляхта була неоднорідною**. Найбільше багатства і впливу мали **князі**. Цей титул могли носити лише нащадки староруських володарів — Рюриковичі та литовських — Гедиміновичі. Вони користувалися особливим авторитетом у суспільстві. У своїх володіннях чинили суд, вводили і стягували податки, утримували власне військо, надавали землю за службу. Найбільш багатим і впливовим був **князівський рід Острозьких**. Виділялися також князі Заславські, Чарторийські, Корецькі, Вишневецькі, Сангушки, та інші.

Представники вищого прошарку шляхти без князівського титулу звалися **панами**. До панів належали шляхтичі, які мали більш давнє шляхетське коріння. Багаті пани разом з князями були найбільшими землевласниками — **магнатами**. До середньої і дрібної шляхти належали **господарські шляхтичі-зем'яни**, які на різних умовах володіли маєтками на державних землях, та **шляхтичі-зем'яни князів і панів**, які жили на землі багатшого власника і йому підкорялися. **Шляхта-голота** — це шляхтичі без землеволодіння.

На початку XVI століття **шляхтичі Галичини і Західного Поділля** вже мали такі ж широкі права, як і польська шляхта, в більшості прийняли римо-католицизм і своєю політичною батьківщиною вважали Польщу. **Українські шляхтичі Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського** ще тільки мріяли про вольності польської шляхти, але у своїй переважній більшості були православними, спілкувалися рідною мовою і пишалися своїм руським корінням.

1. Якими особливими правами користувалися князі?
2. Кого називали магнатами?
3. Яка була відмінність між українською шляхтою Польського королівства та українською шляхтою Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського?

Аматорський малюнок
XVI століття
«Шляхтичі»

Із «Привілею 1570 року польського короля Сигізмунда Августа» (наданого шляхті Заушшя)

«...Службу нашу земську військову (виконувати мають) рівно з іншими зем'янами (повноправними шляхтичами) і обивателями землі Київської при потребі військовій, або рушення посполитого, а інших ніяких повинностей і послуг замкових, які на бояр путних покладені, ... виконувати і чинити не повинні».

1. З'ясуйте, хто мав більше прав: шляхтичі-зем'яни чи путні бояри.

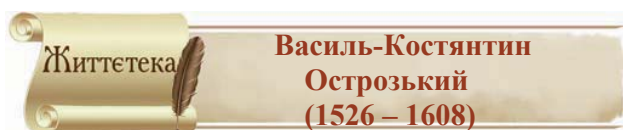

Детальніше про... юридичне оформлення шляхетського стану у Великому князівстві Литовському, Руському і Жемайтійському

1528 р. згідно «попису земського» (перепису шляхти) у Великому князівстві Литовському, Руському і Жемайтійському було утворено єдиний привілейований стан — шляхту. Права шляхтичів були розширені і закріплені у збірниках законів — Першому (Старому, 1529 рік), Другому (Волинському, 1566 рік) та Третьому (Новому, 1588 рік) Литовських статутах.

Титульний аркуш
Литовського
статуту 1529
року. Світлина

Ім'я (повне). Василь-Костянтин Костянтинович Острозький. Костянтин — батькове ім'я, яким князь почав користуватися з 1540-х років.

Народження. Народився 1526 року в родовому маєтку міста Дубно на Волині (нині Рівненська область).

Походження. З українського княжого роду.

Ключові події життя.

З 1559 року — київський воєвода та володар і захисник українського прикордоння. Міг виставляти до бою власне 15–20-тисячне військо. За сприяння Василя-Костянтина Острозького були збудовані замки на межі з Диким Полем — у Білій Церкві, Переяславі. Видатний культурно-освітній діяч. Заснував близько 1576 року Острозьку слов'яно-греко-латинську академію — першу вищу школу в Східній Європі. Відкрив друкарні в

Острозі, Дерманському і Києво-Печерському монастирях. У 1581 році на кошти князя було видруковано Острозьку Біблію — перше повне видання Біблії церковнослов'янською мовою. Брав участь у придушенні козацького повстання під проводом Криштофа Косинського. Меценат, захисник православної церкви. Наприкінці XVI століття — найбільший після короля землевласник Речі Посполитої, «некоронований король Русі».

1. Користуючись біографією Василя-Костянтина Острозького, визначте, які можливості мав магнат Речі Посполитої.
2. Чи згодні ви з твердженням: «Василь-Костянтин Острозький заклав підвалини розквіту української культури в XVI–XVII століттях»? Відповідь обґрунтуйте.

У той час, коли...

на теренах України

почав діяти Перший Литовський статут, ...

Тоді...

у світі

в Іспанії конкістадор Франціско Пісарро отримав королівські гарантії губернаторства в землях, які він завоює в Америці

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.

2. Допоможіть Маріці розв'язати ребуси. Складіть речення із розшифрованими поняттями.

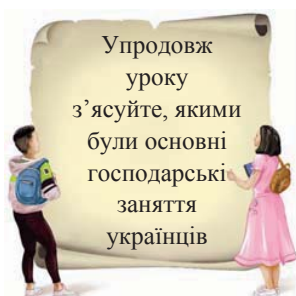

3. Доведіть або спростуйте думку: «Усі шляхтичі були рівними у своїх правах».

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 4. Економічне життя українських земель у XVI столітті

Згадайте, які форми торгівлі існували в Середньовіччі.
Як ви розумієте значення поняття «магдебурзьке право», «цех»?

Чи пам'ятаєте ви, що найчисельнішим суспільним станом було селянство?

1. Фільварки і селяни

На початку XVI століття всі українські землі вже належали державі, шляхті або церкві. Незаселені землі називали **пущинами**, а залишені людьми поселення — **селищами**. Безпосередньо на землі працювали селяни. Більшість селян на початку XVI століття ще залишалися **похожими** (від слова «ходити»), тобто особисто вільними. За користування землею вони сплачували **ренту** (натуральний податок) — продуктами харчування чи якимись речами — і кілька днів на рік зі своїм реманентом відпрацьовували на користь землевласника: ремонтували мости чи дороги, збирали врожай у жнива тощо. Селяни жили громадами. Громаду очолював **виборний староста**, але найважливіші справи вирішували на загальних зборах громади. Селяни також користувалися правом **копного суду** — суду громади.

Упродовж XVI століття постійно зростала потреба європейських міст у продуктах харчування. Щоб на цьому добре заробити, землевласники залишали селянам лише такі наділи, щоб ті могли самі себе прогодувати. За земельний наділ селянин тепер мусив зі своїм реманентом безоплатно працювати на пана від 2 до 6 днів щотижня, тобто **відбувати панщину**. Окрім того, за наполяганням шляхти, в Польському королівстві з 1505 року, а у Великому князівстві Литовському, Руському і Жемайтійському з 1529 року було обмежено, а згодом і заборонено самовільний перехід селян з одного місця на інше. З **похожих** селяни стали **непохожими** або **кріпаками** (бо прикріплені до землі).

Так виникли **фільварки** — багатогалузеві господарства, розраховані на виготовлення різноманітної сільськогосподарської продукції на продаж, засновані на праці закріпачених селян. Разом з тим, **шляхта отримала величезну владу над кріпаками**, аж до права карати їх на смерть. Отож,

старост почав призначати або погоджувати землевласник, а копний суд було замінено **вотчинним** — судом землевласника. Але на знелюднених через татарські набіги Київщині та Брацлавщині фільварків майже не було. Щоб заселити так звані **пущини**, їхні власники звільняли новопоселенців на 15–25 років від сплати податків та відробітку повинностей. Такі нові чи відновлені поселення називали **слободами** або волями.

1. Якими правами користувалися похожі (вільні) селяни на початку XVI століття?
2. Що для селян означало відбувати панщину? Кого називали кріпаками?
3. Назвіть ознаки фільваркового господарства.

Із «Полонії» Шимона Старовольського про шляхту і селян

«За старих часів вважалося обов'язком селянина обробляти землю, а купця — займатися мирськими справами. Шляхтич же віддавався лицарській справі. ... Тепер у нас нема вояків, ... зате є корчмарі, гендлярі й посередники. ... Найбільшим подвигом у нас вважається знати дорогу, якою женуть биків із маєтку до Гданська, бо всі заможніші торгують волами, кіньми, вином, медом, ... всяким хлібом. ... Усе, що їх піддані мають у себе для продажу, вони наказують нести на панський двір, скуповують по найнижчих цінах і відправляють до міста... Туди ж вони посилають і свої продукти».

1. Які зміни відбулися в середовищі шляхти внаслідок розвитку товарного (на продаж) виробництва?
2. Зверніть увагу на ілюстрацію. Чия праця сприяла збагаченню шляхти?

Картина Тетяни Пархоменко
«На панщині пшеницю жала»

Детальніше про...

юридичне оформлення залежності селян

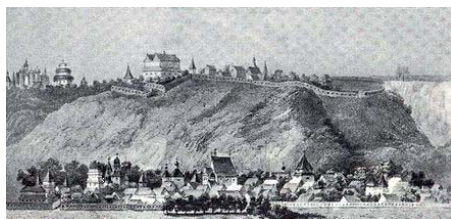
1529 рік. Першим Литовським статутом селянинові заборонялося забирати з собою майно, худобу, реманент за відходу до іншого пана.

1557 рік — «Устава на волоки» — реформа, проведена Сигізмундом II Августом, за якою землі сільських громад переділялися на волоки (лани по 16–21 га). Реформа 1557 року збільшила селянські повинності; значно обмежила право переходу селян; зменшила площу громадських пасовищ, луків.

1588 рік. Третім Литовським статутом завершилося юридичне оформлення кріпацтва. За селянином зберігалось лише право на володіння рухомим майном, необхідним для виконання повинностей на земельних наділах. Селянин, який прожив на землі пана 10 років, ставав кріпаком. Встановлювався 20-річний термін розшуку селян-утікачів, їх покарання і повернення до пана.

2. Міста і містяни

Українські міста в XVI столітті інтенсивно зростали і розвивалися, особливо в західноукраїнських землях. На Східному Поділлі та Київщині їх було менше через постійні набіги татар. Міста були центрами: **адміністрування**: в державних містах розміщували замки з резиденціями державних урядників (воєвод, старост тощо) та їхніми військовими загонами, діяли шляхетські суди; **політичного життя**: проходили повітові сеймики; **розвитку ремесел**: зосереджувалися ремісничі майстерні; **торгівлі**: проводилися торги, ярмарки; **духовно-культурного життя**: діяли старі і будувалися нові храми, монастирі, відкривалися друкарні та школи.

Малюнок Абрагама ван Вестерфельда «Київський замок та Києво-Поділ»

Міста могли бути **державними (королівськими)** або **приватними**: магнатськими, церковними тощо. Вони приносили значні прибутки їхнім власникам, тому останні, щоб стимулювати ріст і розвиток міст, упродовж XVI століття сприяли наданню їм **магдебурзького права** — права на міське самоврядування. Але на українських землях магдебурзьке право часто діяло в обмеженому вигляді: **війт** (виборний керівник міста) міг не обиратися, а призначатися власником; містяни, окрім того, що сплачували податки, могли нести ще й військову повинність, ремонтувати мости і дороги тощо.

На відміну від селян, **містяни користувалися привілеями**: були особисто вільними, брали участь у міському самоврядуванні, мали право на земельні наділи поза містом, користувалися окремим становим судом, займалися промислами. Ремісники об'єднувалися в цехи. Найбільші цехи створювали кушніри, шевці, рибалки, золотарі, малярі, цирюльники і навіть музиканти. Жителі міст жили по-різному: найбільше впливу і багатства було в міського **поспільства** — багатих торговців, лихварів, урядників міського самоврядування; **повноправну громаду міста** також складали майстри-ремісники, середні та дрібні торговці; найбільш чисельною, але найменш забезпеченою була **міська біднота** — підмайстри, учні ремісничих цехів, партачі (позацехові ремісники), слуги. **Населення міст було багатонаціональним**, що зумовлювало їхню строкатість та полікультурність. Кожна національна спільнота мала свій магістрат. До прикладу, у Кам'янці було аж три ратуші: вірменська, польська і українська.

1. Продовжте речення. Міста були центрами...
2. Кому належали міста?
3. Якими привілеями користувалися містяни?

Схема «Українське місто, яке користувалося магдебурзьким правом»

Із «Жалуваної грамоти» польського короля Сигізмунда I про підтвердження місту Володимирі магдебурзького права (1509 рік)
 «Сповідіємо цим нашим листом усім... Били нам чолом: війт, бурмістри, радники і всі міщани нашого міста Володимира, поклали перед нами три листи... отця нашого, славної пам'яті Жигмонта, його милості короля... То ми, вислухавши ті привілеї... І те магдебурзьке право ми підтверджуємо цим нашим привілеєм: мають вони тепер на підставі того свого права судитися і радитися відповідно до звичаю положень магдебурзького права, як і по інших містах наших».

1. Які права та обов'язки містян передбачало магдебурзьке право?

3. Торгівля

Торговельний обмін між українськими землями відбувався, незважаючи на те, що вони входили до різних держав. **Дрібною торгівлею** щоденно займалися цехові майстри та дрібні торговці, майже щоденно пропонуючи свій товар у власних ятках (крамничках). Зазвичай **щотижня був торг**, на якому селяни продавали товари сільського виробництва, а містяни — ремісничі вироби.

Великою торгівлею займалися заможні купці і шляхта. Центрами такої торгівлі ставали **ярмарки**, які дозволялося проводити лише за королівськими чи великокняжими грамотами і лише у визначені дні та у визначених містах. Іноді вони проходили кілька разів на рік. **Найбільші ярмарки були в Києві, Львові, Кам'янці (Подільському), Луцьку**. Купці не лише торгували різноманітними товарами, а й укладали угоди на виробництво або постачання тих чи інших товарів з різних кінців світу.

З українських земель **експортували** (вивозили на продаж за межі країни) в основному сировину: зерно, ліс, сіль, віск; гнали волів. Натомість з

європейських країн **імпортували** (завозили): металеві вироби, скло і папір, а зі Сходу — прянощі, дорогі тканини, килими, зброю тощо.

1. Де селяни й містяни здійснювали товарообмін?
2. Назвіть особливості проведення ярмарків. В яких містах проводилися найбільші ярмарки?
3. Які товари були предметом експорту та імпорту?

Зі спогадів німецького купця і мандрівника Мартіна Груневега про торгівлю у Львові на межі XVI–XVII століть

«У цьому місті, як у Венеції, стало звичним зустрічати на ринку людей з усіх країн світу в своїх одягах. Угорців у їхніх малих магерках (*шапках*), козаків у великих кучмах, росіян у білих шапках, турків у білих чалмах. Ці всі — у довгому одязі, а німці, італійці, іспанці — у короткому. Місто віддалене від моря понад 100 миль. Але коли побачиш, як на ринку при бочках малмазії (*вина*) вирує натовп крітян, турків, греків, італійців, зодягнених ще по корабельному, видається, неначе тут порт за брамою міста».

1. Кого можна було зустріти на ринку у Львові на межі XVI–XVII століття? Про що це свідчило?

У той час, коли...

на теренах України

почав діяти Третій Литовський статут, ...

Підсумуйте свої знання

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки слова. Складіть із ними речення.

2. Складіть кросворд, використовуючи такі терміни:

ярмарок, магдебурзьке право, панщина, фільварок, рента, кріпаки. Накресліть кросворд у зошит та запишіть питання.

3. Опрацюйте уривок із дослідження історика Валерія Степанкова. «На рубежі XVI–XVII століть найвідомішим був Кам'янецький ярмарок, куди прибували купці з Польщі, Угорщини, Молдови, Валахії, Греції, Туреччини, Росії тощо. Крім торгів і ярмарок, розвивалася і постійна торгівля... Наприклад, у 1570 році у Кам'янці (*Подільському*) нараховувалося 40 лавок, серед яких 9 спеціалізованих по продажу м'яса». Дайте відповіді на питання. В чому була унікальність Кам'янецького ярмарку? Як сприяло торгівлі географічне розташування міста?

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 5. Церковне життя в XVI столітті

Згадайте, яку роль виконувала католицька церква в Польському королівстві.

Як ви розумієте значення понять «християнство», «православ'я»?

Чи пам'ятаєте ви, що внаслідок Люблінської унії була створена держава Річ Посполита?

1. Становище Української православної церкви в XVI столітті

І до, і після Люблінської унії **більшість потужних українських князів у XVI столітті та іншої шляхти** залишалися прихильниками православної конфесії, інколи спеціально тим підкреслюючи свою окремішність та приналежність до старожитнього руського світу. Завдяки цьому **православна церква** в українських землях тривалий час отримувала надійні матеріальну підтримку та політичний захист.

Та, незважаючи на підтримку князів, становище Української православної церкви (Київської митрополії) в XVI столітті поступово погіршувалося через низку зовнішніх і внутрішніх чинників. До **зовнішніх чинників** відносять ослаблення впливу Вселенського (Константинопольського) патріарха через захоплення турками-османами власне Константинополя; штучне виділення у 1589 році окремого Московського патріархату з претензіями на зверхність над Київською митрополією; перебування більшості українських земель у складі держав, які однозначно підтримували римо-католицьку церкву, — Польського королівства, Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського та Священної Римської імперії.

Послаблювали Київську митрополію зсередини кілька факторів. **Поширення патронату** — права світської шляхти призначати церковнослужителів у своїх володіннях — призвело до ослаблення церковного управління, падіння дисципліни і моральності духовенства, а отже, й авторитету церкви загалом. Окрім того, Річ Посполита створювала умови для зростання впливу своєї державної релігії. Римо-католицька віра вважалася більш престижною; в католиків на той час були кращі заклади освіти, католику легше було здобути королівської ласки. Це призводило до

поступового переходу української шляхти у римо-католицизм та ослаблювало матеріальне та політичне становище православної церкви.

1. Хто був опорою православної церкви в українських землях у XVI столітті?
2. Якими були зовнішні чинники погіршення становища Київської митрополії в XVI столітті?
3. Назвіть внутрішні чинники погіршення становища Київської митрополії в XVI столітті.

2. Особливості реформаційних та контрреформаційних рухів

У XVI столітті Європу охопив рух за реформування римо-католицької церкви — **Реформація**. Він породив кілька нових церков, які називалися протестантськими (бо протестували проти католицизму). До українських земель протестантизм проник із Польського королівства й з Трансільванії, але масового поширення не набув. Протестантами стали лише незначна частина заможних містян і шляхти. В основному вони були соцініанами — прихильниками ідей Фауста Социна. Соцініани визнавали лише Бога Отця з трьох осіб Святої Трійці, смертну кару й війни вважали гріховним посяганням на людину — образ Божий. Натомість реформаційні ідеї про очищення церкви і зближення її з парафіянами відчутно вплинули на життя православних українців.

Європейські реформаційні ідеї в українських землях проявилися, насамперед, в перекладі Святого Письма та богослужбових книг українською мовою. Першим таким перекладом, здійсненим упродовж **1556–1561 років**, було **Пересопницьке Євангеліє**. Водночас збільшували кількість шкіл, з'явилися навчальні заклади, які надавали середню і вищу освіту. Поширилася практика підтримки церкви і нагляду за нею братствами — об'єднаннями її прихожан.

З другої половини XVI століття набрала обертів **Контрреформація** — активна боротьба католицької церкви проти протестантів. У Речі Посполитій Контрреформація проявлялася в забороні протестантам займати державні посади та сприянні діяльності ордену єзуїтів — провідників Контрреформації. Але єзуїти в Речі Посполитій діяли методами прихильників Реформації і створили за підтримки держави мережу шкіл — єзуїтських колегіумів. У них надавали якісну освіту. Проте після закінчення навчання молоді українські шляхтичі часто зрікалися рідної віри, приймаючи католицизм.

1. Назвіть особливості реформаційного руху на українських землях у XVI столітті.
2. Як втілювалися реформаційні ідеї в Україні? Коли було створено Пересопницьке Євангеліє?
3. У чому проявилася Контрреформація на теренах Речі Посполитої?

3. Православні братства

В умовах покатоличення та ополячення українців з другої половини XVI століття великого поширення набули **братства** — об'єднання православних українців для підтримки рідної їм церкви та захисту своїх прав.

Братства опікувалися церквою: доглядали споруду, слідкували за тим, щоб священники виконували свої обов'язки, виступали проти зловживань вищого духовництва; **займалися благодійністю:** організовували шпиталі для хворих і немічних, благодійні обіди для бідних, допомагали людям у скрутному становищі; **здійснювали за можливості протекцію (підтримку) православних:** допомагали вступити до ремісничого цеху, вирішити проблеми з торгівлею, відстоювати свої права в суді; **проводили просвітницьку діяльність:** відкривали школи, в яких навчали рідною мовою, друкарні, в яких найчастіше друкували книги грецькою, старослов'янською та руською (староукраїнською) мовами, створювали бібліотеки. Братства **стали справжньою опорою** православної церкви, українців і української культури.

Найбільш давнім і впливовим було **Львівське братство**. В **1586 році** Антіохійський патріарх Йоаким, затвердивши статут братства, надав йому право зверхності над іншими братствами та право нагляду за духовенством і в тому числі за єпископами. Тоді ж почала діяти перша братська школа, а дещо згодом **Львівське Успенське братство першим отримало право ставропігії**, тобто право самостійного підпорядкування безпосередньо патріархові, а не місцевим єпископам.

1. Поясніть значення поняття «братства».
2. Охарактеризуйте напрямки діяльності братств.
3. Яке братство вперше отримало право ставропігії?

Детальніше про... православні братства

Наприкінці XVI — на початку XVII століття братства організовувалися в більшості міст Галичини, Холмщини, Підляшшя. Так, 1589 року організаційно оформилися братства в Рогатині та Красноставі, 1591 року — у Бересті та Городку, 1592 року — у Комарні. Братства виникли також в окремих селах. Близько 1615 року стало діяти Богоявленське братство в Києві, а в 1617 році — Чеснохрестське (**Хрестовоздвиженське**) братство в Луцьку.

1. Назвіть братства, які виникли в XVI столітті.
2. Коли виникли братства в Києві та Луцьку?

Рисунок Дмитра Струкова
«Руїни Хрестовоздвиженської церкви Луцького братства у XIX столітті»

Із «Перла многоцінного» Кирила-Транквіліона Ставровецького (викладача грецької мови у братській школі Львова, а згодом Вільна, богослова).

Про благодійну діяльність братств.

«Бог створив людей рівними і єдиними, дарував їм душу розумну, дав їм весь видимий світ... сенс життя людей полягає в повсякденній трудовій діяльності на благо суспільства... знання, наука і освіта повинні супроводжувати людину впродовж усього її життя...»

1. Подумайте. Висловіть судження. Які з висловлених думок близькі до ідей Реформації, а які — до традиційних уявлень християнської церкви?

Кирило-Транквіліон Ставровецький.
Титульний аркуш «Перла многоцінного». 1646 рік.
Світлина

У той час, коли...

на теренах України

було надано ставропігію Львівському братству, ...

Тоді...

у світі

в Англію вперше було завезено картоплю.

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.

2. Допоможіть Марічці розв'язати ребуси. Складіть речення із розшифрованими поняттями.

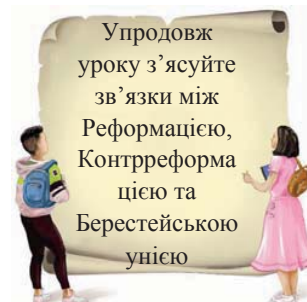

3. Прочитайте уривок із грамоти патріарха Йоакима. «Хочуть... панове міщани львівські школи заснувати для навчання дітям християнським усіх станів, які би мали вчитися Письма Святого грецького і слов'янського, щоб не був їх християнський рід неначе безсловесним через свою невченість. І також купити друкарню потрібно для тієї школи...». Висловіть судження. Які цілі ставили перед собою православні братства? Які напрямки діяльності обирали?

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 6. Берестейська церковна унія 1596 року

Згадайте, яка подія відбулася в християнському світі у 1054 року. Як ви розумієте значення понять «Реформація», «Контрреформація»?

Чи пам'ятаєте ви, що православна церква в XVI столітті втратила підтримку Константинопольського патріарха?

Додаткова інформація

<https://is.gd/3MLpAM>

1. Причини Берестейської церковної унії

Християнами були як поляки, так і русини (українці), з тією відмінністю, що одні були католиками, а інші православними. Ще в XV столітті піднімалося питання про відновлення єдності церкви. Та лише в другій половині XVI століття з'явилися **передумови для об'єднання** православних і католиків, принаймні в кордонах Речі Посполитої. По-перше, католики і православні опинилися в межах однієї держави. По-друге, католицька церква зміцнила свої позиції в процесі Контрреформації, в той час як православна церква в Речі Посполитій переживала період кризи. По-третє, ідею об'єднання підтримувала частина православних єпископів.

Серед **причин** варто відзначити прагнення **Римського престолу** поширити свій вплив на Схід, а також сподівання **польських королів**, спираючись на католицьку церкву, зміцнити владу в державі. З іншого боку, **єпископи Київської митрополії** хотіли позбутися надмірної опіки братств та отримати місця в сенаті Речі Посполитої на рівні із католицькими єпископами.

Бачення умов унії було різним. **Православні** переважно хотіли максимально зберегти особливості своєї церкви, а **католики** здебільшого уявляли церковну унію як процес приєднання православних до Римського престолу. Окрім того, **більшість православних** монастирів, парафіяльних священників і прихожан та частина шляхти на чолі з князем Василем-Костянтином Острозьким **були активними противниками унії**. Для вирішення накопичених протиріч вирішено було зібрати церковний собор (з'їзд).

1. Визначте передумови церковної унії в Речі Посполитій.
2. Назвіть причини церковної унії в Речі Посполитій.
3. Яким було бачення церковної унії у православних та католиків?

Із листа львівських братчиків до Константинопольського патріарха Єремії про вагання серед православних

«Багато ж прийняли раду піддатися під владу римську архієрейську, запевняючи себе, що перебуватимуть під Папою Римським, здійснюючи все в церкві своїй по закону грецької віри без заборон...».

1. Як автори листа пояснюють перехід до Берестейської унії частини православних вірян?

2. Церковні собори в Бересті

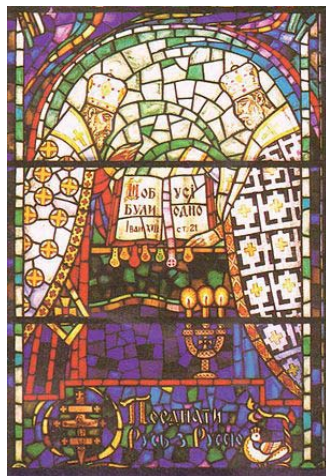
Церковний собор зібрали в місті Берестя, але через надто великі протиріччя між прихильниками і противниками унії **спільного собору не відбулося**. Князь Василь-Костянтин Острозький у будинку пана Райського zorganizував **православний собор**, в якому взяли участь: сам князь, представник Константинопольського патріарха Никифор Параскес, представник Олександрійського патріарха Кирило Лукарис, львівський єпископ Гедеон Балабан і перемишльський — Захарій Копистенський, а також архимандрити, ігумени, парафіяльні священники, представники братств, православні шляхтичі. **Собор прихильників унії** проходив у церкві Святого Миколая. В ньому брали участь: київський митрополит Михайло Рогоза, п'ять православних єпископів, кілька римо-католицьких єпископів, четверо найвідоміших єзуїтських проповідників, шляхта, прихильна до унії.

Організований королем Сигізмундом III Берестейський собор офіційно проголосив **створення об'єднаної Руської або унійної, згодом греко-католицької церкви. 15 грудня 1596 року** королівським універсалом було затверджено церковну унію. Отже, утворилася ще одна церква. Першим унійним митрополитом став **Михайло Рогоза**.

Православний собор засудив рішення своїх опонентів, його учасники залишилися вірними православ'ю. **Унія поставила православну церкву поза законом**, призвела до тривалої, а інколи і кривавої боротьби між прихильниками православної і греко-католицької церков.

1. Скільки соборів відбулося в Бересті? Чому?
2. Коли утворилася греко-католицька церква?
3. В якому становищі опинилася православна церква після прийняття унії?

«Берестейська унія».
Вітраж Лео Мола. (Леоніда Молдожанина)
Місто Вінніпег (Канада)

Детальніше про...

Основні умови Берестейської церковної унії

- ✓ Новоутворена Руська (унійна або греко-католицька) церква підпорядковувалася Папі Римському.
- ✓ Греко-католики визнавали основні догмати (беззаперечні твердження) католицького віровчення, зокрема догмат про походження Святого Духа від Отця й Сина (православні визнають, що Дух Святий походить лише від Отця).
- ✓ Церковні обряди греко-католиків, свята, таїнства, особливості храмового будівництва, іконопису, церковного співу мали бути такими ж, як і у православних.
- ✓ У богослужіннях зберігалася церковнослов'янська мова.
- ✓ Греко-католики продовжували відзначати свята за старим стилем (юліанським календарем), а їх священники могли одружуватися.
- ✓ Унійне духовенство звільнялося від сплати податків.
- ✓ Шляхта, яка сповідувала унію, на рівні з римо-католицькою мала право претендувати на державні посади.
- ✓ Унійним єпископам було обіцяно місце в сенаті Речі Посполитої (*обіцянку не було виконано*).

1. Поясніть, чому новоутворену церкву називають греко-католицькою.

3. Греко-католицька церква після унії

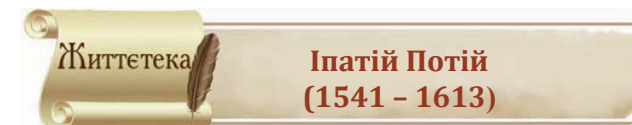
Новоутворена церква як спроба релігійного порозуміння опинилася в непростому становищі. **З одного боку**, її не визнавали рівноправною римо-католики, тому єпископи-уніати обіцяних місць у сенаті не отримали. **А з іншого боку** — православні вважали її чужою. Відбувся розкол між українцями на релігійній основі, який призвів до багаторічної ворожнечі, суперечок за право володіти храмами, проводити богослужіння тощо.

Протиборство між православними й греко-католиками особливо загострилося, коли після смерті Михайла Рогози митрополитом став **Іпатій Потій (1600–1613 роки)**. Він був одним з головних ідеологів Берестейської унії, її ревним втілювачем у житті. **Резиденція Іпатія Потія** знаходилася у Вільно (нині Вільнюс). За період митрополичої каденції (перебування на посаді митрополита) **Іпатія Потія** у православних силоміць відбирали храми, а священників примушували до переходу в унію. **Спроби знайти порозуміння** між православними й греко-католиками були здійснені при митрополиті **Йосифові-Вельямінові Рутському (1613–1637 роки)**. Окрім того, він провів реформи греко-католицької церкви: реорганізував монастирі, створив греко-католицькі школи. Василіанський чернечий орден, посилив

дисципліну серед священників, дбав про покращення освіти греко-католицьких священників.

Хоча Берестейська унія породила низку проблем, виявилися і несподівані **позитивні наслідки**. Утворена греко-католицька церква зберегла національні традиції в обрядовості і була церквою українців та білорусів, водночас мала певні права в католицькому світі і завдяки цьому стала серйозною перешкодою покатоличенню та колонізації українців.

- ➔ 1. Що ускладнювало становище унійної (греко-католицької) церкви?
2. Чим відрізнялося управління церквою Іпатія Потія та Йосифа-Вельяміна Рутського?
3. Якими були позитивні наслідки створення греко-католицької церкви?

Ім'я (повне). Адам (церковне ім'я Іпатій), син Лева, Потій Тишкович.

Народження. Народився 1541 році в селі Рожанка на Холмщині (нині територія Польщі).

Походження. З православного шляхетського роду.

Освіта. Навчався в кальвіністській школі Віленського воєводи князя Миколи Радзивілла Чорного, а згодом у Краківському університеті.

Ключові події життя.

До 1595 року служив при дворі князя Миколи Радзивілла Чорного. Був секретарем польського короля Сигізмунда II Августа, а згодом земським суддею в Бересті, берестейським каштеляном (помічником воєводи) і сенатором Речі Посполитої. Близько 1589 року організував у Бересті православне братство зі школою при ньому. Належав до гуртка літераторів і публіцистів князя Василя-Костянтина Острозького. В п'ятдесят два роки, після смерті дружини, постригся в ченці під ім'ям Іпатій. За сприяння князя Василя-Костянтина Острозького став володимиро-берестейським єпископом.

1595 року, всупереч волі старого князя Острозького, разом з Кирилом Терлецьким їздив до Рима як уповноважений від ініціаторів церковної унії. 1596 року прийняв участь в унійному Берестейському соборі. Через чотири роки після прийняття унії став другим унійним митрополитом і на цій посаді вживав жорстких заходів для її зміцнення. Написав ряд полемічних творів: «Унія...» 1596 рік, «Антиризис...» 1600 рік, «Оборона собору флорентійського» 1603 рік.

- ➔ 1. Доведіть або спростуйте думку: «Чеснотами Іпатія Потія були працелюбність та активна життєва позиція».

Із «Розмислів про народ руський» Яна Щасного Гербута про згубність утисків православних для Речі Посполитої

«...Колотнеча, яку почали з народом руським, братами й кривими нашими, вона ніби рана в серце, котра, хоч би й найменша була, приносить смерть... Бо знаю добре про те, що з ними діється, почавши від Берестейського з'їзду. Знаю добре, як на сеймиках подають їм надію, а на сеймах з них сміхи ладнають. На сеймах обіцяють, а на сеймиках шикають. На сеймиках братами називають, а на сеймах — відщепенцями...»

- ➔ 1. Про які наслідки унії пише автор документа?

У той час, коли...
на теренах України

було введено в дію Берестейську церковну унію, ...

Тоді...
у світі

у Франції народився Рене Декарт — відомий філософ, фізик, математик, творець системи координат;
у Польщі було перенесено столицю з Кракова до Варшави

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.

2. Допоможіть Ігорю розв'язати ребус. Складіть речення із розшифрованим поняттям.

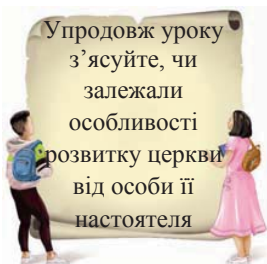

3. Обґрунтовано підтримайте або спростуйте думку польської історикині Терези Хинчевської-Геннел: «Наслідки унії є парадоксальними і цілком протилежними планам ініціаторів унії... Роздвоєння народу на прибічників та противників унії спричинило величезне зростання національної свідомості (українців). Зрозуміло, що прихильники унії в Римі та Варшаві не чекали такого...»

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 7. Православна церква в першій половині XVII століття

Упродовж уроку з'ясуйте, чи залежали особливості розвитку церкви від особи її настоятеля

Згадайте, коли було створено греко-католицьку церкву.

Як ви розумієте значення понять «братство», «ставропігія»?

Чи пам'ятаєте ви, що православна церква після Берестейської унії опинилася поза законом?

1. Відновлення вищої церковної ієрархії Київської митрополії

Після Берестейської унії на захист православної віри стали різні стани українського суспільства. **Містяни**, гуртуючись коло братств, за можливості, захищали від захоплення православні храми, відстоювали права православних у судах. **Православні шляхтичі**, поєднуючи свої зусилля з протестантами, домоглися від короля і сейму заборонити примусове навернення до іншої віри. **Козаки** сприяли заснуванню в 1615 році Київського Богоявленського братства, спільно з киянами не допустили Іпатія Потія до Києва і не дозволили йому відібрати Києво-Печерський та Михайлівський монастирі. Боротьба православних з греко-католиками, на радість їхнім ворогам, часто доходила до жорстокостей і навіть убивств. Причому з обох сторін.

1620 року склалася низка обставин на користь православних вірян. Повертаючись із Московії, в Київ завітав Єрусалимський патріарх Феофан. Після укладення Ростаविцької угоди 1619 року між козаками та поляками, **коронна армія відступила з Київщини**, тож не могла завадити планам Петра Конашевича-Сагайдачного, який 1620 року з усім Військом Запорозьким вступив до Київського Богоявленського братства. (Про ці події ви детальніше дізнаєтеся в наступному розділі). **Київське православне духовенство** не побоялося супроти волі короля просити патріарха про відновлення вищої православної ієрархії в Україні.

Отже, **1620 року було відновлено вищу церковну православну ієрархію** в Україні: Єрусалимський патріарх Феофан у Києві висвятив шістьох православних єпископів та митрополита. Ним став ігумен

Патріарх Феофан.
Гравюра
XVII століття

Михайлівського Золотоверхого монастиря, ректор Київської братської школи **Йов Борецький**. Польський уряд відновлення ієрархії в такий спосіб не визнав, патріарха, митрополита та єпископів оголосив зрадниками й збирався їх покарати, але нічого не міг вдіяти, адже вони були під захистом козаків гетьмана Петра Сагайдачного.

1. Як представники різних станів суспільства долучилися до захисту прав православних вірян у Речі Посполитій?
2. Які обставини сприяли відновленню вищої православної ієрархії в Україні?
3. Хто став першим київським митрополитом від часу проголошення Берестейської унії?

Зі спогадів Йова Борецького про відновлення церковної ієрархії

«...Були справді такі, що відраджували патріарху з огляду на ті небезпеки, які тепер нам загрожують; але люди лицарські, духом гарячі, сказали найсвятішому: «Не був би ти патріархом, не був би добрим пастирем, не будеш намісником Христовим і апостольським, коли б не посвятив і не залишив народові руському митрополита і єпископів...»

1. Подумайте. Кого Йов Борецький називає «людьми лицарськими»?

«Йов Борецький».
Ікона
Григорія Зорина

2. Легалізація православної церкви в Речі Посполитій

Щороку від укладання Берестейської унії у Речі Посполитій православні шляхтичі, а згодом і козацькі посольства подавали прохання королю і звернення до сейму щодо захисту та узаконення своєї церкви. Але король **Сигізмунд III** не визнавав за православними права на власну церкву. Лише коли на трон зійшов у 1632 році його син **Володислав IV**, ситуація дещо змінилася.

До легалізації православної церкви короля підштовхували ряд **зовнішніх і внутрішніх обставин**. У 1632 році закінчувався термін Деулінського перемир'я між Московським царством і Річчю Посполитою (про дану подію ви дізнаєтеся в § 16 III розділу), тому варто було заручитися підтримкою православного козацтва для нової **війни з Московією**. Окрім того, щойно вдягнувши корону, Володислав IV намагався **зміцнити свій авторитет** і забезпечити **спокій у державі**, а в умовах національно-релігійних утисків цього досягти було неможливо.

Використовуючи момент зміни короля, в 1632 році з новою силою православні стали вживати заходів для легалізації (визнання законності) православної церкви. Звернення козаків, православних братств, вищого

духовенства Київської митрополії на чолі з настоятелем Києво-Печерської лаври Петром Могилою (на той час саме помер Йов Борецький) та навіть протестантів на чолі з князем Христофором Радзивіллою сприяли тому, що **в 1632 році** сейм ухвалив «Пункти для заспокоєння руського народу», а наступного року король Володислав IV затвердив «Пункти для заспокоєння руського народу», за якими було легалізовано (узаконено) існування Київської православної митрополії. Новим і першим визнаним державою після Берестейської унії **київським митрополитом став Петро Могила.**

«Володислав IV».
Картина
Яна Матейки

- ➔
1. Якими законними способами боролися за свої права православні Речі Посполитої?
 2. Що змусило короля Володислава IV виконати прохання православних?
 3. Який документ відновив законність існування православної церкви в Речі Посполитій?

Детальніше про...

основні положення «Пунктів для заспокоєння руського народу» 1632 року

- ✓ Документ узаконював існування Київської православної митрополії на чолі з митрополитом і чотирма єпископами: львівським, луцьким, перемишльським та мстиславським.
- ✓ Православній церкві дозволялося мати власні церкви, монастирі, братства, друкарні та школи.
- ✓ У Києві православним поверталися усі церкви і монастирі, окрім Видубицького монастиря.

3. Реформи митрополита Петра Могили

Петро Могила, ставши митрополитом, прагнув навести лад у церковному житті Київської православної митрополії. Для цього він провів такі **реформи**: запровадив нагляд за дисципліною духівництва та порядком ведення богослужінь, **налагодив роботу консисторії** — суду для служителів церкви, обмежив права магнатів і братств втручатися в церковні справи, запровадив у богослужінні замість церковнослов'янської руську (староукраїнську) мову і зробив обов'язковими **недільні повчання-проповіді** для мирян.

Велику увагу Петро Могила приділяв освіті і, зокрема, дбав про те, щоб усі священники проходили відповідне навчання. Він об'єднав Лаврську і Братську школи Києва. Так у **1632 році** постав славетний **Києво-братський колегіум**, який з часом перейменували в **Києво-Могилянський**. Це був

другий, після Острозької академії, за черговістю відкриття вищий навчальний заклад України.

Особлива увага митрополита була спрямована на створення нових релігійних книг. Зокрема, Ісає Трофимович за участі і сприяння Петра Могили написав «**Православне ісповідання віри**» — книгу про основи православного віровчення. Ця праця була схвалена собором православних патріархів. Петро Могила написав також староукраїнською мовою «**Требник**» **1646 року** — книгу про порядок церковних богослужінь. Опорою у видавничих стараннях Петра Могили була **друкарня Києво-Печерської лаври**, заснована ще Єлисеєм Плетенецьким у 1615 році. **30–40-і роки XVII століття** — це період реформ і оновлення Київської митрополії, який ще називають **Могилянським періодом**.

1. Назвіть нововведення Петра Могили для покращення діяльності православної церкви.
2. Як і коли було створено Києво-Могилянський колегіум?
3. До створення яких книг долучився Петро Могила?

Поштова марка
«Галшка
Гулевичівна»

Із дарчої Галшки Гулевичівни (українська шляхтянка роду Гулевичів)

«Я, Галшка Гулевичівна... (1615 рік) даю, дарую і записую, і відказую, фундую добра мої власні... власний мій двір з землею..., що знаходиться в Києві... зі всім (належним) до того двору... Усе це (даю) на монастир (православний)... і на школу для дітей як шляхетських, так і міщанських, і на будинок для подорожніх...»

Примітка. Саме в дарованому будинку Галшки Гулевичівни 1615 року була створена Київська братська школа, а після 1632 року — Києво-братський (Києво-Могилянський) колегіум.

1. Що поєднує Галшку Гулевичівну і Києво-Могилянський колегіум?

Ім'я (повне). Петро Симеонович Могила.

Народження. Народився 1596 року в молдовському місті Сучава (нині Румунія).

Походження. З молдовського боярського роду.

Освіта. Навчався у Львівській братській школі, потім у Замойській академії.

Ключові події життя.

До 1632 року служив у польському війську, брав участь у Хотинській війні. В двадцять дев'ять років під

впливом Йова Борецького прийняв чернецтво і через два роки став архімандритом (настоятелем) Києво-Печерської лаври. 1631 року заснував Лаврську школу.

3 1632 року — митрополит Київський і Галицький і всієї Русі, екзарх Константинопольського патріарха. Провів ряд церковних реформ. 1632 року заснував Києво-братський колегіум. За його підтримки було відреставровано Софійський собор Києва, будинки Києво-Печерської лаври, розкопано Десятинну церкву. Автор книг «Требник», «Православне ісповідання віри», «Антологія. Молитви і повчання, корисні для душі» та інші. Помер 1647 року Похований в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

➔ 1. Уявіть, що ви опинилися в XVII столітті й вам пощастило поспілкуватися з Петром Могилою. Сформулюйте питання, які б ви задали відомому історичному діячеві.

У той час, коли...

на теренах України

було створено Києво-Могилянський колегіум, ...

Тоді...

у світі

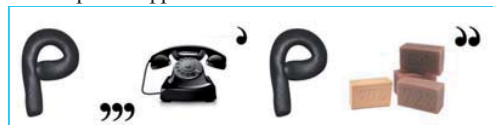
в Італії Галілео Галілей видрукував книгу «Діалог стосовно двох головних систем світу», в якій стверджував, що Земля обертається навколо Сонця, а не навпаки.

Підсумуйте свої знання

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.

2. Допоможіть Марічці розв'язати ребус. Складіть речення із розшифрованим поняттям.

3. Ознайомтеся з цитатою української історикині Наталі Яковенко. «За Могили було проведено коло заходів, які наповнювали живим змістом релігійну свідомість християнина-українця... (У зв'язку із цим було здійснено проведення)... масштабних реставраційних робіт у Києві, що повернули «з темряви підземної», як тоді писали, Десятинну церкву, Софійський собор, Трисвятительську церкву, храм Спаса на Берестові, Михайлівську церкву у Видубицькому монастирі. Ці споруди, пов'язані з минулим княжої Русі, для людей того часу були не архітектурними пам'ятками, а матеріальним символом ідеї... Недарма саме в цей час вперше фіксується повір'я, що доки в Святій Софії стоїть Непорушна Стіна з Богородицею-Орантою, доти стоятиме й Київ». Обґрунтовано підтримайте або спростуйте думку: «Київ єднає Русь-Україну із козацькою та сучасною Україною».

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 8. Культурно-освітнє життя в українських землях XVI століття

Упродовж уроку підберіть докази того, що українська культура була тісно пов'язана з європейською

Згадайте, як Реформація впливала на життя українців.

Як ви розумієте значення поняття «Ренесанс»?

Чи пам'ятаєте ви, що Швайпольт Фіоль, Францис Скорина першими надрукували книги церковнослов'янською мовою?

Додаткова інформація

<https://is.gd/5Csa7C>

1. Умови і стан розвитку культури

XVI століття — це час національно-культурного відродження. Час, коли українці, поєднавши руські звичаї та традиції княжої доби, **культурні надбання народів, що жили поруч**, — татар, поляків, німців, угорців, румунів та інших, — зі здобутками нових західноєвропейських ідейно-культурних течій — **Ренесансу** (звернення до античної спадщини), **гуманізму** (визнання людини найвищою цінністю), **Реформації та Контрреформації**, створили власну, неповторну культуру.

Національно-культурне відродження стало можливим завдяки активним представникам усіх станів українського суспільства: тим **князям, магнатам і шляхтичам**, які усвідомлювали себе «руссю», тобто українцями, і матеріально підтримували українську культуру; **містянам**, що входили в українські православні братства; **діячам православної церкви**, які боролися за її права; **селянам**, які зберігали рідну мову та давні традиції; **козакам**, які стали на захист прав, свобод і віри українського народу.

Розвитку української культури **перешкождали**: бездержавність, роз'єднаність українських земель, соціальне, національне і релігійне гноблення з боку іноземних поневолювачів, втрата національної ідентичності (усвідомлення своєї приналежності до нації) частиною української шляхти.

1. Чому XVI століття прийнято вважати часом національно-культурного відродження?
2. Хто сприяв збереженню та розвитку української культури?
3. Що перешкоджало розвитку української культури?

2. Освіта. Розвиток книгодрукування

Українська освіта в XVI столітті розвивалася на основі традицій із залученням західноєвропейського досвіду. **Початкову освіту** надавали парафіяльні (православні, католицькі, протестантські) школи при більших церквах і монастирях відповідних конфесій. Діти заможних шляхтичів здобували початкову освіту **вдома**.

Першим вищим навчальним закладом Східної Європи стала **Острозька слов'яно-греко-латинська академія**, яку відкрив у **1576 році** на свій кошт князь Василь-Костянтин Острозький. Першим ректором академії став відомий письменник і науковець **Герасим Смотрицький**. Острозька академія була **треступеневим навчальним закладом**: у ній надавали початкову освіту — вчили церковнослов'янської азбуки, потім можна було отримати середню освіту. Для цього, окрім церковнослов'янської, вивчали ще й грецьку та латинську мови, а також «сім вільних наук». **Кращі учні студіювали філософію та богослов'я** — і так отримували вищу освіту. При академії були **друкарня і бібліотека**.

За зразком Острозької академії організовувалися і кращі **братські слов'яно-греко-латинські школи**, але в них не вивчали філософії та богослов'я. Отже, **грунтовну середню освіту** можна було здобути або в **єзуїтських колегіумах**, або у **братських школах**. І в перших, і в других вивчали «сім вільних наук»: граматику, арифметику, геометрію, астрономію, музику, риторику й діалектику.

Сучасний корпус Острозької академії. Світлина

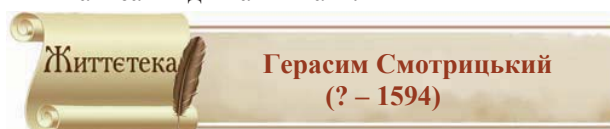
- ➔ 1. Де українці в XVI столітті могли здобути початкову освіту?
2. Коли виник перший вищий навчальний заклад Східної Європи?
3. Які навчальні заклади надавали середню освіту?

Детальніше про... особливості навчання в братських школах

- ✓ У братських школах навчали дітей шляхтичів, місян та селян.
- ✓ Програми навчання кращих братських шкіл були такими ж, як і програми інших, поширених в Європі середніх шкіл.
- ✓ Навчання велося рідною мовою.
- ✓ Більшість шкільних наук були гуманітарними: класичні грецька, латинська і церковнослов'янська мови, діалектика, риторика, поетика.
- ✓ Вивчалися також арифметика, геометрія, астрономія і церковний спів.
- ✓ Моральне виховання проводилося на основі православного віровчення.

- ✓ Як і сьогодні, учні відвідували уроки та мали перерви між ними.
- ✓ Під час уроків проводили лекції, бесіди, диспути, взаємне (парне) навчання, самостійні роботи з підручником, списування з таблиці, складання промов, віршів, написання диктантів та ін.

Ім'я (повне). Герасим Данилович Смотрицький.

Народження. Народився в селі Смотрич (тепер Дунаєвецький район Хмельницької області).

Походження. З українського шляхетського роду.

Освіта. Початкову освіту отримав від батька, а решту науки опановував шляхом наполегливої самоосвіти.

Ключові події життя. До 1576 року Смотрицький був міським писарем чи підстаростою в Кам'янецькому (на Поділлі) старостві. З 1576 року — підскарбій князя Василя-Костянтина Острозького. В Острозі Герасим Смотрицький створив і очолив відомий науково-літературний гурток, а згодом став першим ректором Острозької слов'яно-греко-латинської академії. Разом з Іваном Федоровичем як знавець Святого Письма підготував до друку Острозьку Біблію (1581 рік), написав до неї передмову та віршовану посвяту князю Василю-Костянтину Острозькому — один зі зразків найдавнішого українського віршування. Є автором полемічних творів на захист православної віри: «Ключ царства небесного...», «Календар римський новий...» у 1587 рік, а також поезії, які не збереглися.

Погляди. Прихильник православного віровчення та незмінності християнських догматів. Заперечував божественне походження влади римських пап. Велике значення надавав освіті, але такий, що базувалася на релігійних догмах. Для кращого переконання читача у своїх творах звертався до народного гумору з приповідками і примовками.

1. Складіть п'ять питань, які б ви хотіли задати Герасиму Смотрицькому.

3. Пересопницьке Євангеліє. Книговидання. Іван Федорович

Розвиток мови має вагомe значення для формування ідентичності народу. Мова виокремлює один народ від іншого та є необхідною умовою розвитку національної культури. В XVI столітті українці послуговувалися **трьома різновидами староукраїнської мови**. **Розмовну мову** засвоювали від народження і спілкувалися нею в повсякденному житті. Церковні книги найчастіше писали **церковнослов'янською (слов'яно-руською) мовою**. Оскільки церковнослов'янська мова була надто тяжка для розуміння, то широкого використання набула **руська писемна мова**, яку сьогодні називають

староукраїнською. Вона була наближена до розмовної, з багатьма запозиченими іноземними словами. Руська (староукраїнська) мова стала державною мовою Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського. Нею писали великокняжі універсали і привілеї, нею ж написані збірники литовських законів — «Литовські статuti», судові книги, приватні листи тощо.

У часи Середньовіччя вважалося, що Біблію можна писати лише особливими мовами: латиною, грецькою і церковнослов'янською. Але діячі Реформації були переконаними, що Святе Письмо має бути зрозумілим не тільки священникам, але і простим людям. Під впливом реформаційних ідей в Україні XVI століття було зроблено переклад Святого Письма з церковнослов'янської на руську

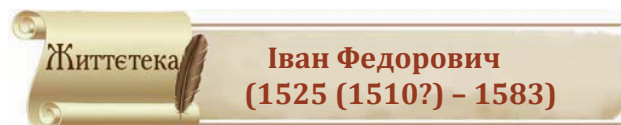

«Апостол» 1574 року. Світлина

(староукраїнську) мову. Першим таким перекладом стало Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 року. Воно є вишуканим зразком рукописного книжного мистецтва XVI століття, багато оздоблене, орнаментоване в українському стилі самбірським майстром-малярем Федуском. На Пересопницькому Євангелії складають присягу президенти сучасної України.

У XVI столітті набуває поширення друкарство. Першодрукарем в українських землях вважається Іван Федоров (Федорович). 1574 року він видав у Львові перші друковані українські книги: «Апостол» та «Буквар». Згодом на кошти і прохання Василя-Костянтина Острозького Іван Федорович організував друкарню в Острозі, де в 1581 році надрукував Острозьку Біблію — шедевр стародруків.

1. Якими мовами користувалися українці в XVI столітті?
2. Яка книга вперше була перекладена на староукраїнську мову?
3. Кого вважають українським першодрукарем? Чому?

Ім'я (повне). Іван Федорович. У Москві, де жив раніше, іменувався як Федоров, а у Львові та Острозі дописував після свого імені Москвитин, вказуючи, де попередньо

Пересопницьке Євангеліє.
Світлина

Пам'ятник Івану Федоровичу у Львові.
Світлина

проживав. На своїх книгах використовував герб «Григорук».

Народження. Місце достеменно не встановлене.

Походження. Достеменно не встановлене.

Ключові події життя.

До 1572 року був дияконом церкви Миколи Гостунського при Московському Кремлі. 1552 року Іван Федоров разом з данським місіонером Місінгеймом започаткували друкарську справу в Москві, де в 1564 році надрукував «Апостол», а наступного року — «Часословець». Через переслідування з боку вищого московського духовенства був змушений залишити місто. Переїхав до Литви, де в 1569–1570 роках надрукував «Учительське Євангеліє» та «Псалтир з Часословцем» за кошти литовського князя Гната Ходкевича.

З 1572 року жив у Львові. В 1574 році за кошти Львівського братства видрукував «Апостол» та «Буквар». На запрошення князя Василя-Костянтина Острозького в 1578 році перебрався до Острога, де заснував друкарню при Острозькій академії. В Острозі видав 1580 року «Новий Завіт» і «Псалтир», а в 1581 р. — «Острозьку Біблію». Відливав також у Львові гармати на замовлення короля. Помер у 1583 році.

1. Попрацюйте в парах і з'ясуйте, чи пов'язаний розвиток книгодрукування із розвитком освіти. Відповідь обґрунтуйте.

У той час, коли...

на теренах України

було написано Пересопницьке Євангеліє, ...

Тоді...

у світі

в Іспанії Філіп II переніс столицю з Толедо до Мадрида.

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.

2. Допоможіть Ігорю розв'язати ребуси. Складіть речення із розшифрованими поняттями.

3. Підготуйте презентацію на тему: «Острог — осередок української культури другої половини XVI століття».

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 9. Культурно-освітнє життя в українських землях у другій половині XVI – першій половині XVII століття

Упродовж уроку з'ясуєте, який характер мала українська культура: світський чи церковний

Згадайте, яку освіту можна було здобути в Україні у XVI століття
Як ви розумієте значення понять «колегіум», «академія»?
Чи пам'ятаєте ви, що Берестейська унія породила розкол між православними українцями?

Додаткова інформація
<https://is.gd/qP1Esm>

1. Києво-Могилянський колегіум

Заснований у 1632 році **Києво-братський (Києво-Могилянський) колегіум** став центром культурно-освітнього життя українського народу, довкола якого гуртувалися кращі вчені і в якому виховувалися майбутні науковці та лідери козацької України. І хоча Річ Посполита офіційно не визнавала, що в Києві створено православний навчальний заклад вищого типу, тобто академію (університет), але на практиці учні Могилянки отримували рівень знань, подібний тому, що давали європейські академії та університети.

Києво-Могилянський колегіум був **усестановим** навчальним закладом, в якому могли навчатися як діти городян чи козаків, так і шляхтичів, а також **триступеневим**: коли учень проходив усі 12 років навчання, то отримував **початкову, середню і вищу** освіту. Основу навчання складало вивчення «**семи вільних наук**», а в класах вищої школи вивчали філософію та богослов'я. В Києво-Могилянському колегіумі вивчали **церковнослов'янську, латинську, польську та руську (староукраїнську)** мови.

У Києво-Могилянському колегіумі, Острозькій академії та братських школах учнів вчили складати і декламувати вірші. Декламування окремих

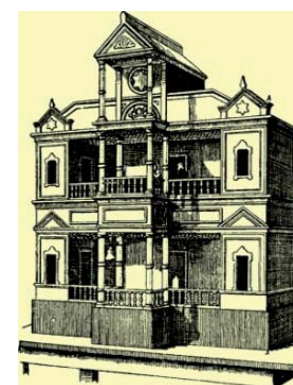
«Київський Братський монастир і Києво-Могилянська академія».
Літографія.

віршів або промов поступово переросло в постановку сюжетних діалогів перед глядачами. Так утворилися **шкільний театр і шкільна драма** як своєрідні явища української культури. Спочатку учні ставили вистави давньоримських авторів для кращого засвоєння латини, а згодом почали робити постановки староукраїнською мовою. Шкільні драми відповідали релігійній тематиці, тривали дуже довго і мали дві-три перерви. У перервах учні-актори ставили розмовною українською мовою комедійні сценки — **інтермедії** на теми народного побуту (повсякденного життя).

- ➔
1. Яку освіту можна було здобути в Києво-Могилянському колегіумі?
 2. Які дисципліни вивчалися в класах вищої школи?
 3. Що таке шкільний театр та інтермедії?

2. Музика і театр

Поступово в українських землях набуває популярності **ляльковий театр** — **вертеп**, який складався зі спеціальної скрині, ляльок і вертепника, який ховався за скринькою і управляв ляльками. **Вертепом** також називали і саму двоярусну дерев'яну скриню, що була подібна до двоповерхового палацу чи церкви. **У верхній частині вертепу** ставилися лялькові вистави релігійного змісту, а **в нижній** — комедійні сценки з життя простих людей. Спочатку з вертепом ходили лише на Різдвяні свята і переважно в Києві, але згодом вертеп став народною розвагою, і на **великі свята або ярмарки** вертепи можна було побачити ледь не в кожному українському місті.

Вертепна скринька

Музичне мистецтво XVI століття залишалося справою любителів, але активно розвивалося. В **братських школах і в Острозі** навчали церковному співу за нотами. З другої половини XVI століття поширився **поліфонічний** (багатоголосий) церковний **спів** без музичного супроводу. Саме цей спів і досі можна почути у православних храмах. В XVI столітті почала формуватися українська (**професійна**) **світська музика**. У 1578 році було створено музичний цех у Кам'янці (Подільському), 1580 році — у Львові, а згодом і по інших великих містах.

Найбільш колоритним явищем української національної музики стали мандрівні співці-кобзарі (лірники, бандуристи). Вони були справжніми хранителями народної мудрості та оспівувачами козацької доблесті.

Кобзарями нерідко ставали колишні козаки, які зі старістю чи втратою зору так заробляли собі на хліб. Саме кобзарями в Україні була представлена світська (нерелігійна) сольна (коли співає хтось один) пісня з музичним супроводом.

- ➔ 1. Як називали пересувний ляльковий театр?
2. Що таке поліфонічний спів? Де виникли перші музичні цехи в кінці XVI століття?
3. Хто, як правило, ставав кобзарем? До якого музичного напрямку належить спів кобзарів?

Кобза

Ліри

Бандура

3. Полемічна література

Ріст освіченості українців спричинив бурхливий розвиток української літератури. Причому поруч з церковними книгами з'являються **публіцистичні твори** — це праці, в яких автори описують власний погляд на різні речі із суспільного життя країни. Відомим публіцистом був український гуманіст **Станіслав Оріховський (Роксолан)**. Його найвідоміша праця — **«Напучення польському королеві Сигізмунду Августу»**.

У другій половині XVI століття новим явищем стала **полемічна література** (від *полеміка* — диспут, суперечка). Одні письменники-полемісти в своїх книгах обґрунтовували правдивість і користь унії або католицького віровчення, інші, навпаки, — відстоювали православну віру. Полемічні твори — це **релігійно-публіцистична література**, оскільки в ній розглядаються не тільки питання віри, але й різні сторони тогочасного суспільного життя.

Відомими полемістами серед прихильників унії були **Петро Скарга**, який своїм твором **«Про єдність церкви Божої»** 1577 року і започаткував полеміку, та **Іпатій Потій** з твором **«Унія»**. Серед православних полемістів виділялися **Герасим Смотрицький** з твором **«Ключ Царства Небесного»**, який обстоював правдивість православної віри, його син **Мелетій Смотрицький** у праці **«Тренос»** (плач), ведучи розповідь від імені

православної церкви, розкривав її скрутне становище в Речі Посполитій. **Іван Вишенський** із твором **«Послання до єпископів»**, окрім усього, звинувачував православних єпископів у неналежному виконанні їхніх душпастирських обов'язків.

- ➔ 1. Які твори називають публіцистичними?
2. Що називають полемічною літературою?
3. Наведіть зразки полемічної літератури прихильників та противників унії.

Із «Послання до єпископів» Івана Вишенського

«Чи не ваші милості лихими справами розорили спершу віру? Чи не ваші милості розпустили в собі джерело похотей через прагнення мирського достатку і насититися ніяк не можете ... коні, воли, вівці у бідних підданих забираєте, ... податки поту й труда від них витягуєте, із них з живого лупите, ... мучите, морите ... незважаючи на час: взимку і влітку, в негоду, а самі, як ідоли, на одному місці сидите...».

Із «Унії» Іпатія Потія

«І що ж іншого залишалося робити вівцям, коли вони бачать таку недбалість своїх пастухів? Коли вони ... блукали по пустелі, і хто на кого натрапив — чи то на Лютера, чи то на Кальвіна, чи на Арія... Приставали до інших, якщо бачили ... кращий порядок. Що ж було інше діяти нам, бідним підпасичам (*єпископам*)? Одне: зважаючи на недбалість наших головних пастирів (*патріархів*), — повернутися до кращого порядку і до давнини та святої згоди».

- ➔ 1. Попрацюйте в парах. Порівняйте два документи. Визначте спільне та відмінне у поглядах полемістів.

Хрест на честь Берестейської унії у Чернівцях

Ім'я (повне). Максим (у чернецтві Мелетій), син Герасима, Смотрицький.

Народження. Народився 1577 року в селі Смотрич (тепер Кам'янець-Подільського район Хмельницької області).

Походження. З українського шляхетського роду.

Освіта. Острозька академія, потім Віленська академія єзуїтів. Супроводжуючи князя Богдана

Соломирецького, слухав лекції в Лейпцизькому, Віттенберзькому й Нюрнберзькому університетах, отримав ступінь доктора медицини.

Ключові події життя. Після повернення з Європи — вчитель молодих князів Соломирецьких. Згодом викладав у братських школах Вільна та Києва. 1620 року був висвячений на православного архієпископа полоцького, єпископа вітебського і мстиславського, через що зазнав переслідувань. Здійснив подорож до східних патріархів. Після повернення став архимандритом Дерманського монастиря. Під тиском князя Олександра Заславського таємно прийняв унію (згодом про це стало відомо). Прагнув порозуміння двох церков. Помер 1633 року в Дерманському монастирі на Волині.

Книги. «Тренос» (1610 рік), переклад староукраїнською мовою «Євангелія учительного ... Каліста» (1616 рік), «Грамматика» (1619 рік), низка протиунійних творів після 1620 року; «Апологія» (1628 рік), кілька полемічних творів за унію після 1628 року.

- ➔ 1. Порівняйте зміну тематики літературних творів зі змінами в житті Мелетія Смотрицького.

У той час, коли...

на теренах України

створили перший музичний цех, ...

Тоді...

у світі

у Нідерландах у розпалі революції за незалежність повсталі здобули місто Амстердам, а наступного 1579 року північні нідерландські провінції уклали між собою Утрехтську унію.

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.

2. Допоможіть Марічці розв'язати ребуси. Складіть речення із розшифрованими поняттями.

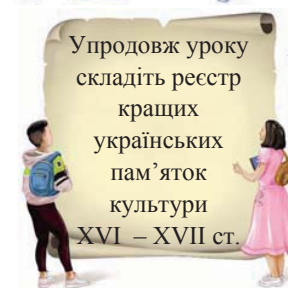

3. Уявіть, що ви перенеслися на кілька століть назад й опинилися в Києво-Могилянському колегіумі XVII століття. Складіть опис своєї мандрівки, використовуючи слова: *усестановий, триступеневий, 12 років, «сім вільних наук», філософія, богослов'я, шкільний театр, інтермедія.*

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 10. Українські міста і розвиток мистецтва в XVI – першій половині XVII століття

Упродовж уроку складіть реєстр кращих українських пам'яток культури XVI – XVII ст.

Згадайте, що поєднувало культуру Русі-України та Візантії.

Як ви розумієте значення понять «бароко», «гуманізм»?

Чи пам'ятаєте ви, що українська культура розвивалася в умовах відсутності власної держави і роз'єднаності українських земель?

Додаткова інформація

<https://is.gd/4PsqzS>

1. Містобудування

XVI–XVII століття в Україні — це час будівництва нових і перебудови старих міст, замків і монастирів. Більшість тогочасних міст мали **захисні стіни і центральну площу**, на якій розмішувалися **ратуша**, церква, будівлі заможних містян, торгові лавки, а у визначені дні проводилися ярмарки. Від центральної площі до воріт йшла дещо ширша **«головна» вулиця**. Землі в межах обгородженого стіною міста було мало, і вона була дорогою, тому будинки часто будували в кілька поверхів і впритул один до одного. На сході України будівлі і стіни міст були переважно **дерев'яними**, а на заході — **мурованими**.

У XVII столітті при будівництві нових міст, або нових кварталів старих міст дотримувалися **регулярної забудови**: наперед планували розміщення площ та вулиць, дбали, щоб вони були рівними і перетиналися під прямими кутами. Мода будувати ратуші з вежами прийшла до нас з Європи.

В українській архітектурі в XVI столітті набув поширення Ренесанс, а новинкою початку XVII століття став стиль **бароко**. Для нього притаманні пишність і різноманітність декору (оздоблення), порушення симетрії і «правильності» форм, плавність, вигнутість ліній. У **каплиці Боїмів**, що у Львові, відчутні впливи і бароко, і ренесансу. Поширення бароко сприяло подальшому розвитку **скульптури**.

Каплиця Боїмів у Львові. Світлина

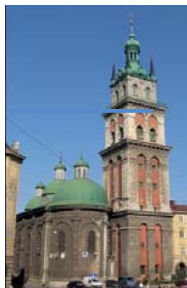
1. Які будівлі розмішувалися на центральній площі міста у XVI столітті?
2. Назвіть ознаки регулярної забудови міст.
3. Що стало архітектурною новинкою XVII століття?

2. Архітектура

В українській архітектурі переважали такі стилі, як: **традиційна дерев'яна архітектура**, в основі якої дерев'яний зруб, була поширена по всій сільській

території України. Особливим колоритом відрізняється **архітектура** дерев'яних церков **Карпатського регіону**.

Ренесансна архітектура набула поширення в західноукраїнських містах із XVI століття. Для ренесансних будівель притаманні симетрія і пропорційність форм, використання колон або їхня імітація, помірне скульптурне оздоблення. Найвідоміші архітектурні пам'ятки **Ренесансу** в Україні — це ансамбль Успенської (Братської) церкви у Львові: дзвіниця, або **вежа Корнякта** (архітектор **Петро Барбон**, 1578 рік), **каплиця Трьох Святителів** біля підніжжя дзвіниці (**Петро Красовський**, 1591 рік) і сама церква (архітектор **Павло Римлянин**, 1629 рік). В архітектурі церкви та каплиці відчуються як впливи Ренесансу, так і традиційної української дерев'яної архітектури.

Успенська церква з дзвіницею (вежею Корнякта). Світлина

Каплиця Трьох Святителів. Світлина

Мурована вежа Острозького замку, XIV століття Світлина

Кругла (Нова) вежа Острозького замку. Її верхньому ярусу в XVI столітті надали ренесансного вигляду. Світлина

Будинок-палац Корнякта у Львові (Петро Барбон, 1580 рік) та його внутрішній «Італійський» дворик. Світлина

Чорна кам'яниця у Львові (Петро Красовський, 1577 рік). Світлина

Оборонна архітектура культових (для релігійних обрядів) споруд поширилася через постійні війни і мала товсті стіни будівель та вузькі вікна-бійниці. Монастирям, подібно до невеликих міст, властиві були оборонні стіни з бійницями і ровами. Оборонні католицькі монастирі різних орденів поєднувалися з міськими мурами у фортифікаційну систему. Для Києва характерним було будівництво православних монастирів — як комплексів кам'яних споруд (Михайлівський, Софійський). В XVII столітті оборонний характер архітектури був зумовлений розвитком гарматної справи. Високі башти та мури будували нижчими, але з товстішими стінами і висунутими вперед невисокими п'ятикутними вежами — **бастіонами**. Вони давали можливість вести вогонь вздовж стін і на них. Але магнатам також хотілося розкоші. Через це з'являються багаті і добре укріплені бастіонами **замки-палаці**. Окремо від міста знаходилися фортеці правителів — замки (Замкова гора (Киселівка, (Київ), Високий замок (Львів), замок Любарта (Луцьк), замок королеви Бони (Кременець).

Замок-палац у Підгірцях, 1640 рік. (бокові вежі зведені на бастіонах). Світлина

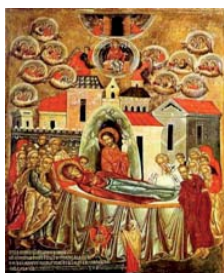
1. Де набула поширення дерев'яна традиційна архітектура? Які були її особливості?
2. Назвіть ознаки Ренесансної архітектури та приклади будівель даного стилю.
3. Яких рис набула в XVII столітті оборонна архітектура?

3. Образотворче мистецтво

Образотворче мистецтво в XVI столітті було під відчутним впливом Ренесансу, Реалізму та народних традицій. **Скульптуру** найчастіше отримували різьбленням по **дереву** або **каменю**, литтям з **металів** або ліпленням з **глини**. Розвиток скульптури був тісно пов'язаний з тогочасним будівництвом. Ренесансні споруди прикрашали **рельєфами** (опуклими зображеннями на площині), а також статуєтками в **повному об'ємі**. Скульптури в повному об'ємі можна побачити на палаці Корнякта, Чорній кам'яниці та інших. Шедеврами рельєфного скульптурного оздоблення вирізняється львівська **каплиця Кампіанів**. Набуває поширення посмертний скульптурний портрет, прикладом якого є **надгробок князя Костянтина Івановича Острозького**.

Надгробок князя К. І. Острозького з Успенського собору Києво-Печерської лаври. Світлина

«Успіння Богородиці» — перша ікона з автографом майстра. Олексій Горошкович, Перемишль, 1547 рік

Щедро прикрашали різьбленням **дерев'яні іконостаси** в православних та греко-католицьких церквах.

Живопис. Українські іконописці XVI століття дотримувалися традицій візантійського іконопису та староруських звичаїв, але з'являються й деякі **нововведення**. Якщо раніше вважали, що майстер є лише засобом для втілення Божого задуму і тому не повинен підписуватися під іконою, то в XVI столітті з'являються ікони з іменами іконописців. На початку століття найпотужнішою була **Перемишльська іконописна школа**. Її найвідоміший майстер — **Олексій Горошкович**. З другої половини XVI століття центром іконопису і малярства став **Львів**, а знаним майстром — **Микола Петрахович**. Відома його ікона «Христос перед Пілатом». Водночас відроджуються іконописні традиції Києва. Кращий зразок київської школи іконопису — це ікона «Святий Миколай» невідомого автора з церкви Святого Миколая Набережного. **Світський портрет** найактивніше розвивався у Львові і перебував під впливом ідеї про особливе «сарматське» походження шляхти. У портретах значну роль відіграють різні аксесуари, що відображають привілейоване становище героя портрета: шабля, дорогий одяг тощо. На той час світський портрет — це символ знатності, багатства і влади. В замках магнатів інколи створювалися цілі родинні портретні галереї. Яскравим прикладом світського портрета є портрет **Криштофа Збарзького у повний зріст**.

Портрет Криштофа Збарзького у повний зріст, XVII століття

У XVI столітті сягнула досконалості **книжкова мініатюра**. Кращі її зразки, самбірського майстра Федуска, можна побачити на сторінках Пересопницького Євангелія. Їх відзначає багатий рослинний орнамент та досконалість виконання. Але щоб отримати зображення в друкованій книзі, його спочатку вирізали на дощечці, змашували чорнилом і тоді робили відбитки (друкували) картинки на папері. Такі зображення в друкованих книгах називають **гравюрами**. Перші гравюри в Україні були створені в **1574 році** на сторінках львівського «Апостола» в друкарні Івана Федоровича

(Федорова). Відомим гравером XVII століття був **Ілля** з Києва. Він виконав гравюри для «Требника» Петра Могили та «Печерського патерика».

«Ікона Богородиці з пророками», кінець XV – початок XVI століття
З церкви у Підгородичах.
Невідомий автор.

Мініатюра з Пересопницького Євангелія, 1561 рік

Гравюра «Євангеліст Лука» з львівського «Апостола», 1574 рік

1. З чого виготовляли скульптури у XVI столітті? Які вам відомі зразки української скульптури?
2. Що в українському іконописі було традиційним, а що — новим?
3. Поясніть. Що називають гравюрою, а що — книжковою мініатюрою?

У той час, коли...

на теренах України

було збудовано Підгорецький замок-палац, ...

Тоді...

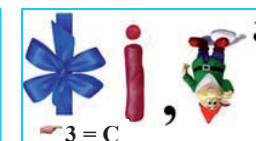
у світі

в Англії король Карл I скликав «Довгий» парламент, який діяв 13 років

Підсумуйте свої знання

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.
2. Допоможіть Ігорю розв'язати ребуси. Складіть речення із розшифрованими поняттями.

3 = C

3. Підготуйте презентацію на тему: «Архітектура та образотворче мистецтво в XVI — на початку XVII століття».

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 11. Повсякденне життя представників основних верств суспільства XVI – першої половини XVII століття

Практична робота № 1

Мета. На основі доступних джерел з'ясуйте особливості соціально-економічного становища та повсякденного життя представників різних верств суспільства.

Завдання 1. Попрацюйте в парах «Обвинувачувач — адвокат». Ознайомтеся із документами № 1, 2 та 3. Спочатку разом оберіть та запишіть 3-поміж можливостей магнатів три, на вашу думку, найважливіших. Обвинувачувач має вказати на шкоду від таких можливостей для суспільства, а адвокат — на користь.

Документ № 1. Із записок папського нунція Джуліо Руджієрі (близько 1560 року) про привілеї шляхти

«...Правдивим шляхтичем є той, хто уродився від батьків шляхетського стану... Шляхта має велику вищість над не шляхтою... Окрім того, що вони є самовладними панами у своїх добрах, мають багато привілеїв, кожний їх боїться і низько кланяється... Шляхті дають усі уряди (*посади*), з неї виходять на єпископів, сенаторів, на усіх двірських урядовців... Шляхта живе розкішно, любить тримати багато слуг і коней, маючи їх сто і більше...»

Документ № 2. Із «Юстифікації невинності» Іова Борецького про права шляхти

«Надано вольність... (*українській шляхті*) врівень з двома народами польським і литовським посідати сенаторські гідності, радити про добро їхніх країн і своєї вітчизни... З такою вольністю з вільними народами польським і литовським український (руський) народ з'єднався в єдине ціле».

Документ № 3. Зі звернення київської шляхти до короля про збереження прав української мови (1571 рік)

«Нагально (*особливо*) прохаємо Його королівську мость, нашого милостивого пана, щоб сеймові листи і універсали, Конституції і кожну справу, які надсилаються до Київської землі, були писані не іншими літерами і словами, як тільки українськими».

Князі роду Сангушків, Острозьких, Вишневецьких.
Розпис у соборі Успення Пресвятої Богородиці
Києво-Печерського монастиря

Завдання 2. Розгляньте портрети шляхтича та шляхтянок. Що в портретах вказує на їхню заможність? Попрацюйте з інтернет-джерелами, дізнайтеся, ким вони були і чим уславилися. Напишіть по три речення про кожного з них.

«Прижиттєвий портрет галицького магната Яна Даниловича». Художник невідомий.

«Прижиттєвий портрет княжни Беати Острозької (Костелецької)». Художник школи Луки Кранах-молодшого

«Портрет Софії Головинської». Художник невідомий

Завдання 3. Попрацюйте в четвірках. Користуючись документом № 4, та рубрикою «Детальніше про...», підготуйте редагування тверджень. **1 твердження:**

«Люди в містах завжди селилися згідно своїх матеріальних можливостей та ... приналежності». **2 твердження:** «Під час міських святкувань майстри об'єднувалися у групи залежно від ... приналежності».

Документ № 4. Із записок голландського мандрівника Ульріха фон Вердума про багатонаціональність західноукраїнських міст на прикладі Кам'янця (Подільського).

Кам'янець на карті XVII століття

1. Що зображено темно-зеленим кольором?
2. Чому довкола м. Кам'янця не скрізь є мури?

«...Місто ділилося на три частини: південна була заселена вірменами, які мали там свій окремий ринок, ратушу, гарну церкву й багато добре збудованих купецьких будинків. Центральну частину займали руси. Вони мали великий міський дім з високою вежею, кілька гарних церков грецької релігії. У північній частині міста мешкали поляки, які теж мали там свої костьоли, ратушу й ринок. Кожна частина міста мала своє окреме управління... Крім того, тут жило ще понад сімдесят єврейських родин, старшина яких також вершила судові справи своїх...»

Детальніше про...

цехове життя

Центром громадського та обрядового життя деяких великих цехів був цеховий дім. Тут майстри вирішували справи, пов'язані з виробництвом і побутом, відзначали календарні й цехові свята й обряди, переобирали цехову владу... Члени цехів та інших корпорацій під час відзначення містом особливих подій одягалися у святковий одяг, відмінний у кожного об'єднання, несли прапори, геральдичні знаки, різноколірні свічки великих розмірів — ставники.

Завдання 4. Попрацюйте в парах. Користуючись документом № 5, перерахуйте селянські зобов'язання перед панами

Документ № 5. Із «Опису України» Гійома Левассера де Боплана про становище селян Галичини та Поділля

«Селяни тут надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину... Крім того, залежно від наділу, повинні давати відповідну кількість зерна, безліч ... курей, гусей і качок перед Великоднем, Зеленими святами і на Різдво, ... мають возити своєму панові даром дрова, ... (давати) грошових податків, ... десятину з баранів, поросят, меду, усіляких плодів, а що три роки — й третього волика... Одним словом, селяни змушені віддавати своїм панам усе, чого ті захочуть».

«Околиця».
Фрагмент картини
Сергія Васильківського

Завдання 5. Опрацюйте документи № 6 та 7. Лаконічно запишіть у зошит, як сьогодні проявляються описані в них традиції.

Документ № 6. Із «Опису України» Гійома Левассера де Боплана про святкування українцями Великодня в XVII столітті

«Протягом (наступного після Великодня) тижня не варто зовсім ходити по вулицях, не маючи запасу фарбованих яєць (крашанок), щоб роздавати їх усім знайомим, кого зустрінеш, промовляючи до них ті самі слова («Христос воскрес!»)... Тоді знайомий або знайома відповідають так само, як вище, обнімаються і цілуються, а той чи та, кого привітали, повинен при цьому дати (свою крашанку)...»

Документ № 7. Із «Опису України» Гійома Левассера де Боплана про українське весілля

«...Голова (нареченої) не покрита, волосся розсипане по плечах, відкриваючи лише обличчя, на голові вінок із квітів залежно від пори року. У такому вбранні батько, брат чи близький родич ведуть її до церкви, а попереду — скрипка, дуда або цимбали».

«Дівчата-селянки
в святковому
вбранні».
Літографія
Бориса Крюкова

Завдання 6. Підведіть підсумки, зайнявши позицію за вибором.

1. Магнати мали найбільше прав у суспільстві, тому що ...
2. Селяни Галичини та Поділля були безправними, тому що ...
3. Проживання містян у певній частині міста було зумовлено такими причинами: ...
4. Традиції та звичаї українського народу мають глибоке коріння, оскільки ...

Урок-узагальнення за розділом «Українські землі у складі Речі Посполитої в другій половині XVI – першій половині XVII століття»

Любі діти! Ось ви опанували перший розділ підручника й дізналися, як українцям жилося в складі іноземних держав. Також ви зрозуміли, що більшість українських земель опинилися в складі Речі Посполитої. Поруч з вами були давні знайомі, юні знавці історії — Марічка та Ігор. Вони так перейнялися долею українців, що вирішили ще раз відвідати Україну XVI століття. Щоб дістатися до неї разом з ними, вам доведеться повернутися на кілька століть назад та побувати у шести воєводствах, розташованих на українських землях, та особливу територію — Дике Поле, про яке ви дізнаєтеся в наступному розділі й виконати сім завдань. Їх можна виконати як у зошиті, так і в гаджеті, використавши QR-код. Отож цікавої і незабутньої мандрівки!

Руське воєводство

Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке зі слів зайве і чому.

А Галичина, Західна Волинь, Західне Поділля, Закарпаття.

Б Купці, князі, магнати, пани.

В Бурмістр, фільварок, війт, лава.

Г 1529 рік, 1566 рік, 1569 рік, 1588 рік.

Д Буковина, Київщина, Брацлавщина, Волинь.

Ж Василь-Костянтин Острозький, Гедеон Балабан, Захарій Копистенський, Іпатій Потій.

Київське воєводство

Марічці та Ігорю по дорозі до Речі Посполитої трапився старовинний документ. Однак від давності деякі слова в ньому стерлися. Допоможіть нашим мандрівникам заповнити пропуски в документі.

Польща та Литва об'єдналися в _____ році в одну державу _____.

Король обирався спільним польсько-литовським _____ і

коронувався в Кракові. Польща і Литва зберігали окремі: _____

систему _____ і _____ систему; військо і фінанси.

Створювалися спільні польсько-литовські _____ і _____.

У новоутвореній державі існувало шість українських воєводств:

Київське з центром у _____, Руське — у _____, Волинське — у _____,

Подільське — у _____, Брацлавське — у Брацлаві, Белзьке — у Белзі.

Волинське воєводство

Допоможіть Марічці та Ігорю розв'язати ребуси. Дайте визначення розшифрованим поняттям. Поміркуйте, що об'єднує ці поняття.

Подільське воєводство

Встановіть відповідність між датами та географічними об'єктами, які з ними пов'язані.

1 1556–1561 роки	А Люблін
2 1569 рік	Б Пересопниця
3 1586 рік	В Острог
4 1576 рік	Г Львів
5 1596 рік	Д Київ
6 1615 рік	Ж Берестя

Брацлавське воєводство

Розділіть сторінку зошита на три колонки. В одну колонку виписіть факти, пов'язані з діяльністю Василя-Костянтина Острозького, в іншу — Петра Могили, ще в іншу — Івана Федоровича.

1) Став першодрукарем в українських землях; 2) заснував Острозький слов'яно-греко-латинський колегіум; 3) видав у Львові перші друковані українські книги «Апостол» та «Буквар»; 4) служив у польському війську, брав участь у Хотинській війні; 5) надрукував шедевр стародруків — Острозьку Біблію; 6) був меценатом, захисником православної церкви від зазіхань римо-католиків і королівської влади; 7) відливав у Львові на замовлення короля гармати; 8) у 1632 році став митрополитом Київським; 9) за його кошти було надруковано Острозьку Біблію; 10) написав староукраїнською мовою «Требник»; 11) найбільший землевласник Речі Посполитої, «некоронований король Русі»; 12) заснував Києво-Могилянський колегіум.

Белзьке воєводство

Разом з Марічкою пригадайте роки укладання історичних документів, які визначали долю й правові відносини українського народу.

- 1) Третій Литовський статут;
- 2) «Пункти для заспокоєння руського народу»;
- 3) Люблінська унія;
- 4) Перший Литовський статут;
- 5) Берестейська церковна унія.

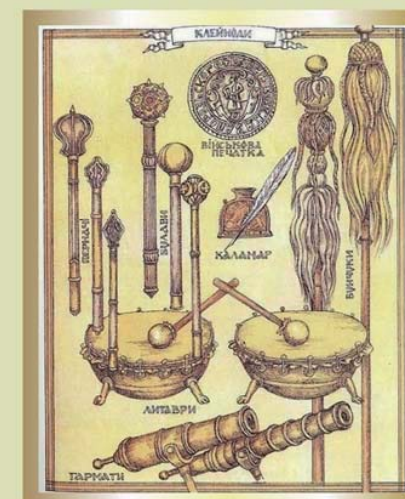
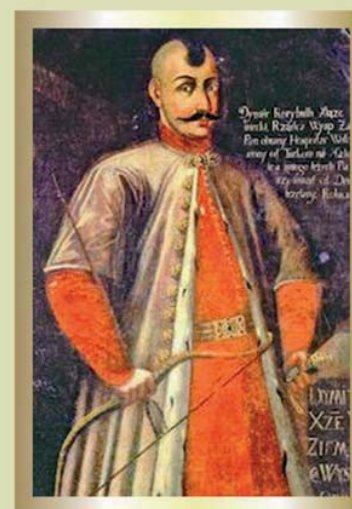
Дике Поле

Допоможіть Василю-Костянтину Острозькому створити сторінку в одній із соціальних мереж (на ваш вибір) за критеріями: родина, риси характеру, релігійні погляди, державницькі посади, місця перебування, культурницька діяльність. Результати роботи представте на загал.

Розділ 2

Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII ст.)

§ 12. Походження українського козацтва

Упродовж уроку визначте, які чинники сприяли появі козацтва та перших січей

Згадайте, у складі яких держав перебували українські землі в XV–XVI століттях.
Як ви розумієте значення понять «кріпацтво», «паничина»?
Чи пам'ятаєте ви, що, згідно Третього Литовського статуту, в 1588 році відбулося остаточне закріпачення українських селян?

1. Причини зародження українського козацтва

На прикордонні між землями Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського (з 1569 року — Речі Посполитої) та Кримським ханством простяглося **Дике Поле**. Так називали великі, майже незаселені, території. Фактично це була нічия земля, яка відмежовувала християнський світ від іншої цивілізації — мусульманської. Вона стала місцем, де селилися **вільні люди**, котрих згодом почали йменувати **козаками** (слово має тюркське походження й означає «ходити», «шукач пригод», «вільна людина»). Перші писемні згадки про козаків віднаходимо в **1489 році** в «Хроніці польській» Марціна Бельського.

З'ясуємо тепер, які ж причини спонукали людей залишати свої домівки і мандрувати у далекі незвідані землі. Насамперед — безмежне природне багатство цього прикордоння із розгалуженими водними артеріями, які манили сюди **вихідців із різних верств населення**. На всьому тому просторі водилася сила найрізноманітніших звірів і птахів, а в ріках, озерах та лиманах велика кількість різної риби та раків. У Дике Поле на **промисли** (полювання, рибальство, бджільництво та інші) йшли збіднілі шляхтичі, бояри, містяни. Шукали тут кращої долі й селяни, котрі внаслідок погіршення умов життя, зростання повинностей та податків, прагнули переселитися на нові землі. Людей, які об'єднувалися у ватаги і займалися промислами в Дикому Полі, називали **уходниками**. З плином часу їхня чисельність зростала. Козаки поступово заселяли нові території — від річки Дністер до річок Сіверський Донець і Дон. Відтак козакування поступово набувало більших масштабів.

Хто вирушав до Дикого Поля повинен бути готовим до бою із татарами, набіги котрих вже від кінця XV століття стали серйозною загрозою. Відтак мешканці Дикого Поля змушені були захищати себе. Тому уходники

об'єднувалися в загони, обирали досвідченого ватажка й озброювалися. Отже, визначальними причинами появи і зростання чисельності козаків стали: **уходництво, незадоволення селян своїм становищем та необхідність оборони прикордоння від постійних набігів татар**.

1. Де селилися козаки?
2. Кого називали уходниками? Що таке промисли?
3. Назвіть визначальні причини появи і зростання чисельності козаків.

Із «Хроніки польської» Марціна Бельського про козаків

«У цей час татари чинили часто великі шкоди Поділля і в Русі. Не бажаючи цього терпіти далі, король Казимир відправив проти них якнайшвидше свого сина Яна Ольбрахта з усім своїм двором, до котрого приєдналися подоляни й руси. Це діялося року Божого 1489. Ян Ольбрахт, знаючи, що татари зазвичай не сидять довго на одному місці, але якнайшвидше тікають зі здобиччю назад, то насамперед перекрив із максимальною швидкістю їхні звичайні шляхи, особливо ж тому, що мав провідниками козаків, які обізнані з тими місцями».

1. У зв'язку з якими подіями вперше згадується термін «козаки»?
2. Чиїми союзниками були козаки?

Картина
Сергія Васильківського
«Запорожець»

1. Розгляньте картину. Складіть словесний портрет козака: зовнішність, одяг, зброя.
2. Які емоції у вас викликає картина?

2. Козацькі зимівники та поселення

Козаки активно освоювали нові землі. На місцях уходів, тобто промислів, зводили тимчасові помешкання, де зберігали та проводили первісну обробку продукції. Тут козаки солили, в'ялили рибу, добували ікру, а також полювали, розводили бджіл. Ці ж приміщення служили і для захисту від нападів кочовиків. Такі поселення козаків називали **зимівниками**. Отже, зимівник — це запорозький хутір, що складався із двох, трьох жител для людей та різних господарських будівель — комор, стаєнь, хлівів, курників, льохів. Іноді такий хутір мав млин, кузню. Зимівники були багатогалузевими господарствами, орієнтованими на ринок.

На освоєних землях, насамперед в їхній північній частині, де було безпечніше від нападів кочовиків, уходники займалися **хліборобством**,

городництвом, закладали сади, практикували різні ремесла. Серед них були ковалі, зброярі, кожум'яки, теслі, шевці, бондарі. Межиріччя Дніпра й Бугу стало хорошим пасовиськом та мисливським угіддям. Поширеним було **скотарство**. Козаки випасали коней, овець, велику рогату худобу. З городини надавали перевагу капусті, кавунам, дині, бурякам, цибулі, часнику, гарбузам.

Зазвичай козаки були ще й вмілими **торговцями**, позаяк продавали не лише зроблене чи здобуте власноруч, але й військові трофеї. Торгівлю здійснювали як водними шляхами, так і суходолом. Торговельними партнерами були Кримське ханство, Османська імперія, Польсько-Литовська держава (згодом Річ Посполита), Московське царство та інші країни.

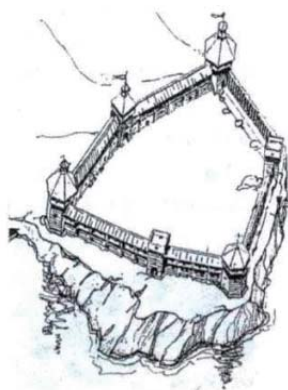
- ➔ 1. З чого складався козацький зимівник?
2. Назвіть господарські заняття козаків.
3. Визначте напрямки торговельних шляхів козаків.

3. Перші січі

Для кращого захисту під час уходів до Дикого Поля козаки у місцях своїх стоянок робили укріплення зі зрубаних і засічених доверху дерев'яних палів. Такі невеликі **укріплення-січі** розрізнені ватаги козаків будували у багатьох місцях.

Тим часом козаків почали запрошувати для захисту своїх володінь місцева шляхта і прикордонні старости — великокняжі (з 1569 року — королівські). Найбільш успішно з козаками співпрацював черкаський і канівський староста, волинський князь **Дмитро Вишневецький**. Під своїм керівництвом він об'єднав розрізнені козацькі загони і здійснив кілька вдалих походів проти турків і татар. У **1556 році** за його участі на острові Мала Хортиця, що за Дніпровськими порогами, був споруджений дерев'яний **замок**. Через те, що Хортицький замок Дмитра Вишневецького став зразком для побудови козаками їхніх власних фортець, його традиційно вважають **першою Запорозькою** (бо розташовувалася за Дніпровськими порогами) **Січчю**. Сам же князь Дмитро Вишневецький запам'ятався сучасникам і нащадкам як славетний козак Байда.

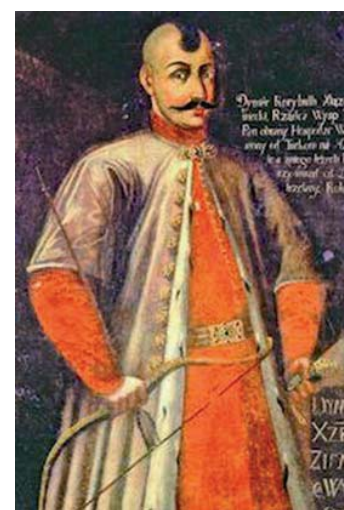
Надалі Запорозька Січ стала головною фортецею козаків, яких почали називати **запорозькими козаками**, або ж запорожцями. Зазвичай Січ

Сучасна реконструкція фортеці на острові Мала Хортиця

розміщували у місцях, важкодоступних для ворогів. На січовому майдані зводили **церкву Покрови Пресвятої Богородиці**, яка вважалася заступницею козацтва. Січ поділялася на **курені**. Так називали будівлю і військовий загін, який у ній мешкав. Назву «курінь» козацькому житлові дали від слова «курити», тобто димити. Було створено 38 куренів. Усі вони мали різні назви, переважно взяті від своїх отаманів-засновників, або ж від міст, звідки вийшли перші запорожці, або від назви більшості козаків, які вперше склали курінь. Серед них — Іванівський, Канівський, Переяславський та інші. Відтак в умовах прикордоння сформувався своєрідний тип людини, котра була одночасно і воїном, і трудівником.

- ➔ 1. Що означає термін «січ»?
2. Хто, коли й де заснував першу Запорозьку Січ?
3. Що таке курінь? Від чого залежали назви куренів?

Життєтека **Дмитро Вишневецький**
(рік народження невідомий — 1563)

Ім'я (повне). Дмитро Іванович Вишневецький.

Народження. Народився в родовому маєтку в місті Вишнівець Волинського воєводства (нині Кременецький район Тернопільської області).

Походження. З княжого роду Корибутовичів-Вишневецьких.

Ключові події життя. У двадцятирічному віці став черкаським та канівським старостою. В 1553 році перебував на службі в султана Сулеймана I, ймовірно, задля звільнення своїх родичів із полону. В 1556 році заснував на острові Мала Хортиця першу січ. Отримав від короля титул «стражника на Хортиці». Здійснив низку вдалих походів у турецькі та татарські володіння. Того ж року на чолі власного війська та козацьких загонів здобув турецьку фортецю Іслам-Кермен (нині місто Каховка). В 1557 році татари двічі брали в облогу Хортицький замок, тому Дмитро Вишневецький змушений був покинути Хортицю. Оскільки польський король не надав обіцяної допомоги, тимчасово перейшов на службу до московського царя Івана IV Грозного. В 1563 році був одним із претендентів на місце молдовського господаря. Під час походу до Молдови був поранений, потрапив у полон, і страчений турками у місті Стамбулі: за наказом султана його скинули на гаки. Оспіваний у народній думі «Про козака Байду».

- ➔ 1. Чи згодні ви з твердженням: «Своїм життям та смертю вплинув на формування героїчного образу козака — захисника рідної Батьківщини»? Відповідь обґрунтуйте.

Схема Запорозької Січі, зроблена за малюнком середини XVII століття

1. Попрацюйте в парах. На основі схеми та матеріалу та третього пункту параграфа складіть усну розповідь про особливості забудови Запорозької Січі.

У той час, коли...

на теренах України

Дмитро Вишневецький зводив фортецю на острові Мала Хортиця, ...

Тоді...

у світі

в Османській імперії завершувалося правління наймогутнішого із володарів султана Сулеймана I Пишного, дружиною якого була легендарна Роксолана (українка з Рогатина Настя Лісовська).

Підсумуйте свої знання

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.

2. Попрацюйте із завданням «Кросворд навпаки». Складіть запитання до кросворда. Запишіть їх у зошит.

3. Уявіть, що ви перенеслися на кілька століть назад та опинилися в безмежних просторах Дикого Поля XV–XVI століть. Складіть опис своєї мандрівки, використовуючи слова: ухадники, промисли, зимівники, хліборобство, скотарство, ремесла, Запорозька Січ, козаки, татари, свобода.

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 13. Запорозька Січ — козацька республіка

Упродовж уроку

дослідіть особливості внутрішньої організації козацтва та його військового мистецтва

Згадайте, які чинники сприяли появі козацтва.

Як ви розумієте значення понять «козак», «республіка»?

Чи пам'ятаєте ви, що першою Запорозькою Січчю вважають фортецю, споруджену Дмитром Вишневецьким у 1556 році, на острові Мала Хортиця?

1. Утворення козацької республіки

Упродовж другої половини XVI століття довкола Запорозької Січі утворилася своєрідна **козацька республіка**. Вона охоплювала великі території степової України, де діяли козацькі порядки і сформувався особливий адміністративно-територіальний устрій. Її кордони простяглися до річок Дністер — на заході, Кальміусу — на сході, Орелі, Інгулу та Інгульця — на півночі. Більша частина козаків та їхні сім'ї мешкали в зимівниках, а згодом і в селах на території Січі.

Відтак Запорозькою Січчю йменували місто-фортецю, столицю козацької республіки і саму козацьку республіку. Оскільки Запорозька Січ виникла на далекій окраїні держави, де не було адміністрації, то козаки могли організовувати своє життя так, як вважали за необхідне. Запорожці визнавали себе підданими польського короля, але виробили власні порядки. Їхніми ідеалами були **свобода, рівність, братерство**. На Січі до товариства приймали будь-якого чоловіка, коли він засвідчував, що **православний**, та **визнавав козацькі звичаї**. Натомість повноправним козаком його вважали лише після морського походу, чи якогось іншого випробування.

В усіх справах запорожці керувалися не писаними законами, а **звичаєм** і «**здоровим глуздом**». Вхід і вихід із Січі був вільним. Козаки мали однакові права і ставилися один до одного як до побратимів. Прийнятий до козаків записувався до одного із куренів, змінюючи своє прізвище на нове прізвисько. Запорожці завжди були гостинними. Сучасник зауважував: «Сей звичай був у козаків не лише до приятелів та знайомих, але й до сторонніх людей, і слідкували за цією чеснотою гостинності суворо і невідступно». Проте вводити жінку на Січ, хоч би рідну матір, забороняли під загрозою смертної кари. Такий порядок уклали з огляду на тяжкі умови життя на Січі і

постійну загрозу з боку ворога. Значну роль у житті запорожців відігравало **православне віросповідання**.

1. Де розташовувалася козацька республіка у другій половині XVI століття?
2. Які чесноти цінувалися у січовому товаристві?
3. Що регулювало життя запорожців?

1. Знайдіть на карті Дніпровські пороги. Чи легко було дістатися до Хортицької фортеці? Поміркуйте, чому козаки обрали саме таке розташування Січі?
2. Відшукайте річки Оріль, Тясмин, Південний Буг, Синюха, Інгул, Інгулець, Базавлук. Визначте, які з них були природними межами козацької республіки.

2. Організація влади в Запорозькій Січі

Вищою законодавчою владою на Січі була **військова рада**, в якій міг брати участь кожен козак. На ній вирішували всі найважливіші справи, як то питання внутрішнього життя, війни і миру, стосунки з польським королем та іншими володарями. Причому всі запорожці, незалежно від походження, багатства чи посади, мали рівні права. Голосували зазвичай вигуками або підкиданням шапок.

Щорічно на загальній раді обирали запорозьку військову **старшину**, яка утворювала **кіш** — козацький уряд. Його очолював кошовий отаман — найвища посадова особа на Січі. Кошем називали також ставку (місцеперебування) кошового отамана. До урядовців належали **військовий суддя**, **військовий писар**, **військовий осавул**. До прикладу, військовий суддя здійснював судочинство, був охоронцем норм закону і права, а за

відсутності кошового отамана виконував його обов'язки, тобто був наказним кошовим отаманом; військовий писар очолював січову канцелярію, вів усю січову документацію та дипломатичне листування; військовий осавул був помічником кошового отамана в питаннях організації козаків у мирний і військовий час. Зазвичай козацьку раду збирали тричі на рік: на Різдво, Великдень та Покрову (14 жовтня). За потреби, раду могли скликати і в інший час. Окрім того, кожен **курінь** обирав **курінного отамана** і **курінну старшину**. Під час виборів старшині вручали **клейноди** (kleinot у перекладі з німецької мови означає коштовність) — символи влади козацької старшини та знаки розрізнення козацьких військ. Зокрема, кошовому отаману — булаву, або пернач, писарю — каламар, судді — печатку, на якій був зображений козак з мушкетом, хорунжому — коругву (прапор), довибишу — литаври. У походах клейноди перебували при війську. Натомість у мирний час їх зберігали у військовій скарбниці.

Великий вплив на життя січовиків мали знатні **«радці»**, **«сивовусі діди»**, **«батьки»** — досвідчені козаки чи колишні старшини. Вони були своєрідними охоронцями козацьких звичаїв, знавцями переказів про різні випадки з минулого і тому мали вагомий голос при прийнятті рішень у суперечливих життєвих ситуаціях.

1. Який орган влади вирішував найважливіші питання на Січі? Хто до нього входив?
2. Що таке кіш? Які функції виконувала військова старшина?
3. Чому «радці», «сивовусі діди», «батьки» мали великий вплив на життя січовиків?

3. Військове мистецтво козаків

Запорозьке козацтво створило самобутнє військове мистецтво. Основа війська — **піхота**. Найпоширенішим видом піхотного бойового порядку був **табір**, який застосовували на марші, в обороні й наступі. Він складався із возів, скріплених ланцюгами, які розташовували чотирикутником, півмісяцем або овалом. Спереду, ззаду і з боків табору розміщували гармати, а в середині цього укріплення перебувало військо. Під час наступу піхота виходила назовні, а при небезпеці поверталася в захисне кільце. І так цей рухомий табір міг долати сотні кілометрів. Головне призначення табору возів — прикриття від атак кінноти і списоносців. Іноді під час бою запорожці використовували й інший бойовий порядок. До прикладу, козацьке військо могло змішуватися з ворожим. Такий бій називали **галасом**. Козацька **кіннота** складалася із легкої кавалерії, була порівняно нечисленною, і виконувала відповідні завдання: розвідка, флангові атаки, переслідування. Окрім цього, у запорозькому війську

діяла сторожова служба і дозір, які зазвичай розташовувалися на прикордонні. Готуючись до бою, козаки будували вали, рови, дерев'яні укріплення.

Зі зброї у вжитку запорожців були рушниці, пістолі, довгі списи, ножі. Мали козаки також важкі й легкі гармати для облоги і захисту. Запорожці віддавали шаблі перевагу над іншою зброєю. Проте, як зазначив сучасник: «Вони володіли всією своєю зброєю з вражаючою майстерністю».

Січ мала **флот**, який складався із легких, маневрених човнів — чайок, які рухалися за допомогою весел або вітрил, що сприяло кращому використанню погодних умов.

Перевагою чайок було й те, що вони могли пришвартуватися до будь-якого берега. Успіху запорожців у бою сприяли особиста хоробрість, постійне заняття військовою справою, досконале знання місцевості.

1. Поясніть значення понять «піхота», «табір», «галас».
2. Чим були озброєні козаки?
3. Що складало козацький флот?

Детальніше про козацькі клейноди

Корогва (прапор)

Найбільша святиня запорозьких козаків. Козацькі прапори виготовляли з тканин різних кольорів, на них переважали зображення хреста, півмісяця, зірок та святих. Втрата прапора на полі бою була рівноцінною поразці, тому козаки його ревно оберігали. Корогву ніс попереду війська хорунжий.

Булава

Символ влади кошового отамана (гетьмана). Складається з дерев'яної чи металевої ручки завдовжки 50–80 см, до якої кріпиться металева куля з позолоченого срібла або золота, 10–15 см у діаметрі. Булаву прикрашали коштовним камінням.

Печатка

Символ влади судді. Нею скріплювали документи Війська Запорозького: видані кошем універсали, привілеї, листування. Виготовляли зі срібла округлої форми із зображенням козака із мушкетом на плечі та шаблею при боці.

Козацький табір. Реконструкція.

1. Здійсніть обчислення. «З'єднали козаки ланцюгами 60 возів і розмістили їх у вигляді квадрата». Яка площа такої рухомої фортеці, якщо довжина воза дорівнює 2 м?

Пернач (шестопер)

Символ влади курінних отаманів та козацьких полковників. Перначі могли виготовлятися із дорогоцінних металів.

Бунчук

Вказував місце перебування кошового отамана (гетьмана) на полі бою чи в поході. Виготовлявся із палиці завдовжки 2–2,5 м, верхівку якої прикрашала мідна куля. З-під кулі звисали пасма кінського волосся впереміш із червоними стрічками. Бунчук перед гетьманом носив бунчужний.

Каламар

Символ влади військового писаря. Чорнильниці-каламари мали найрізноманітніші форми й були мистецькими витворами народних умільців. Виготовляли їх із бронзи, срібла, скла або кераміки.

Литаври (тулумбаси)

Великі мідні барабани. Довбиш, який завжди носив при собі палички, б'ючи в литаври, скликав козаків на раду.

У той час, коли...

на теренах України

на острові **Томаківка** козаки заснували Запорозьку Січ.

Тоді...

у світі

у **Москві** Іван Федоров надрукував першу у Московському князівстві друковану книгу «Апостол».

Підсумуйте свої знання

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова у зошит. Складіть із ними речення.

2. Попрацюйте із завданням «Кросворд навпаки». Складіть запитання до кросворда. Запишіть їх у зошит.

3. Дослідники характеризують Запорозьку Січ як «козацьку християнську республіку». З тексту параграфа доберіть уривки-підтвердження такої характеристики та выпишіть їх у зошит.

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 14. Реєстрове козацтво

Упродовж уроку дослідіть еволюцію козацтва до окремого соціального стану

Згадайте, чому козацтво називали міжстановим прошарком.

Як ви розумієте значення понять «клейноди», «соціальний стан»?

Чи пам'ятаєте ви, що Тарас Шевченко написав поему «Іван Підкова»?

1. Формування реєстрового козацтва

З плином часу кількість запорожців постійно зростала. Їхня військова майстерність набула розголосу в світі. Тогочасні джерела наводили чимало фактів, коли європейські правителі залучали козацтво для допомоги у війнах. Неодноразово використовував козаків польський уряд для захисту південних кордонів. Водночас, приймаючи запорожців на державну службу, Річ Посполита прагнула врегулювати відносини з Османською імперією і Кримським ханством, які постійно скаржилися на січовиків.

Зважаючи на успіхи козацької зброї упродовж 70-х років XVI століття, Річ Посполита створила «Його Королівської Милості Військо Запорозьке» — козацьке військо на службі в польського короля. Через те, що набрані до нього запорожці були внесені до спеціального списку — **реєстру**, їх стали називати **реєстровими козаками** або **реєстровцями**. Так з'явилася нова категорія козацтва. Тобто юридично було визнано появу нового суспільного стану з його обов'язками і правами.

Розпочав формування реєстрового козацького війська король Сигізмунд II Август. **1572 року** він затвердив перший реєстр чисельністю 300 осіб, котрі були взяті на державну службу для охорони південного кордону від нападів турків і татар. Козакам надали право на окремий суд і управління, та призначили їм платню за державну службу. Першим керівником, або старшим козацького загону був призначений шляхтич Ян Бадовський. Проте реєстр не міг сповна виконувати ту роль, яку йому відводила влада, хоча б тому, що він був чисельно малий. Нереєстрових козаків, котрих було значно більше, стали називати **низові**, або **низовці**. Стосунки між реєстровцями і низовими козаками не завжди були приятними, проте у вирішальні моменти вони виступали разом.

1. Наведіть факти, які доводять, що запорожці набули високої військової майстерності.
2. Що таке реєстр? Чому Річ Посполита запровадила козацький реєстр?
3. Коли було затверджено перший козацький реєстр? Які права отримали реєстровці?

2. Молдовський похід козаків на чолі з Іваном Підковою

Поступово запорожці стали такою значною силою, що могли вступати в дипломатичні відносини з іншими державами. Так, на заклики молдовського правителя Івони козаки прийшли на допомогу в боротьбі з турками. Серед запорожців перебував і учасник багатьох військових експедицій, відважний козак Іван Підкова, який виділявся серед січового товариства яким розумом та незламною волею. Своє прізвище «Підкова» він отримав за велику фізичну силу. Подейкували, що він міг легко ламати підкови. За однією з легенд, Іван був братом молдовського господаря Івони, вбитого турками в 1574 році. Із Молдови прислали на Січ депутацію з проханням прибути до столиці держави міста Ясси і зайняти престол, на якому перебував властолюбивий і жорстокий господар Петро Кривий, посаджений турецьким султаном.

1577 року з козацьким загоном **Іван Підкова** увійшов до Ясс і був проголошений молдовським правителем. На державні посади він назначав найближчих своїх соратників. Але для утвердження на троні потрібна була згода турецького султана, позаяк Молдова була його васалом.

Проте ні турецький султан Мурад III, ні польський король Стефан Баторій не підтримали Івана Підкову в боротьбі за престол з іншими претендентами. Він змушений був залишити Молдову і вирушити на Запорозжя. По дорозі його по-зрадницьки схопили і на вимогу турецького султана стратили у Львові. Описуючи цю подію, тосканський дипломат Філіпо Талдучі зазначав, що перед стратою Іван Підкова виголосив гідну запорожця промову: «Мене привели на страту, і я не знаю — за що, бо не відчуваю за собою жодної провини, гідної такої кари. Одне лиш я знаю, що завжди хоробро бився проти ворогів християнської віри і завжди дбав про користь і вигоди нашої вітчизни...». Вірні козаки перевезли тіло Івана

Пам'ятник Івану Підкові у Львові.
Світлина

1. Пам'ятник встановили у 1982 році. Скільки часу минуло від страти Івана Підкови у 1578 році до спорудження пам'ятника?
2. Поміркуйте. Чому пам'ятник Івану Підкові спорудили саме у Львові?

Підкови зі Львова і поховали його поблизу Канева у монастирі поблизу Чернечої гори.

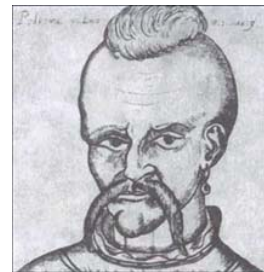
1. Що ви дізналися про фізичні можливості Івана Підкови та його родовід?
2. Коли Іван Підкова став молдовським господарем?
3. Які риси характеру козацького ватажка вам імпонують?

Відлуння минулого. Зі спогадів невідомого художника про Івана Підкову

«Був настільки сильним, що не тільки ламав підкови, но і талери, коли віткнув талер у дерев'яну стіну, то його треба було вирубати. Взявшись за заднє колесо, він зупиняв воза, запряженого шістьма кіньми. Дишло ламав об коліно. Взявши зубами діжку з медом, перекидував її через голову. Взявши в руки воловий ріг, пробив ним ворота.

1. Хто, на вашу думку, із сучасних українських спортсменів-силахів міг би позмагатися з Іваном Підковою?

Прижиттєвий портрет Івана Підкови невідомого художника

3. Козацька реформа Стефана Баторія

Новий етап у визнанні козацтва як соціальної верстви припав на епоху войовничого польського короля Стефана Баторія. Не останню роль у цьому процесі відіграв молдовський похід Івана Підкови, котрий засвідчив, що козаки можуть проводити самостійну політику, яка не завжди співпадала з офіційною зовнішньою політикою Речі Посполитої.

У **1578 році** Стефан Баторій збільшив реєстр до 600 осіб. Права реєстровців були розширені. Їх звільнили від сплати податків, інших обов'язків і повинностей, окрім військової служби. Козаки могли володіти землею, займатися промислами й торгівлею, вибирати місце проживання. Вони підпорядковувалися своїй старшині, мали свій «присуд», тобто окремий суд, і були незалежними від місцевої польської адміністрації. У власність реєстровцям передали **місто**

Трахтемирів поблизу міста Канева із тамтешнім монастирем. У ньому

Трахтемирів. Гравюра XVII століття

1. Розгляньте місце розташування Трахтемирів. Чому, на вашу думку, саме Трахтемирів став осередком реєстрового козацтва?

розмістили арсенал та шпиталь для поранених та літніх козаків. Реєстровці отримали кілька гармат, королівський прапор малинової барви, печатку та інші клейноди. Очолював козаків гетьман, призначений королем. Він управляв військом за допомогою реєстрової старшини. Проте чисельність реєстру не була стабільною. Коли польський уряд потребував допомоги під час воєнних дій, він збільшував реєстр. Натомість у мирний час зменшував.

Заходи Стефана Баторія прийнято називати **козацькою реформою**. **Утворення реєстрового козацького війська започаткувало визнання козацтва новим соціальним станом**. Залучення козаків на державну службу сприяло виробленню правових основ функціонування козацтва. Власне у такий спосіб влада узаконила козацький лад, який сформувався на Запорозжжі.

1. Що стало передумовою нового етапу визнання козацтва як окремого соціального стану?
2. Скільки козаків включав реєстр 1578 року? Які права отримували реєстровці?
3. Яке значення козацької реформи, проведеної Стефаном Баторієм?

У той час, коли...

на теренах України

Іван Підкова рушив у похід, щоб стати господарем Молдовського князівства...

Тоді...

у світі

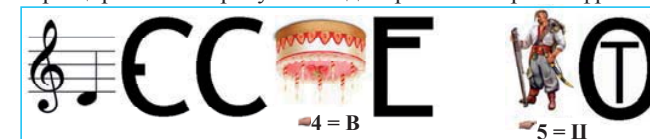
від берегів Англії відплив Френсіс Дрейк – перший англієць та другий у світі капітан, котрий здійснив навколосвітню подорож.

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова у зошит. Складіть із ними речення.

2. Допоможіть Марічці розв'язати ребус. Складіть речення із розшифрованим поняттям.

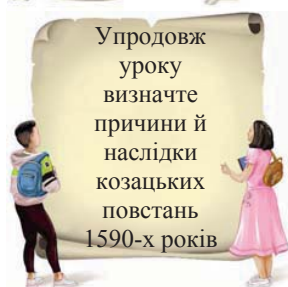

3. На основі тексту параграфа та однойменної поеми Тараса Шевченка складіть історичний портрет Івана Підкови.

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням:

§ 15. Козацькі повстання (війни) наприкінці XVI століття

Упродовж уроку визначте причини й наслідки козацьких повстань 1590-х років

Згадайте, коли відбулася козацька реформа, й що вона передбачала.

Як ви розумієте значення понять «кріпацтво», «реєстрове козацтво»?

Чи пам'ятаєте ви, що перша згадка про козаків датується 1489 роком?

1. Причини козацьких повстань

Зростання козацького стану непокоїло уряд Речі Посполитої. Проте зашкодити цьому влада не могла. **Поширення фільварків та узаконення кріпацтва** Литовським статутом 1588 року посилювало соціальну напруженість і збільшило кількість селян-утікачів на Запорозжя. Натомість постійні військові походи козаків швидко робили із селян вправних воїнів.

Показаченню і зростанню чисельності запорожців сприяла також і непослідовна політика Речі Посполитої. Зазвичай на війну запрошували більше козаків, ніж було у реєстрі, обіцяючи різні винагороди. Після завершення військових дій не лише не давали обіцяного, але й примушували запорожців відмовитися від козакування. Відтак декларовані права козаків часто зводила нанівець практика тогочасного життя. Через брак грошей у казні платню за службу не лише затримували, а і почасти не виплачували.

Стосунки між владою і козаками особливо загострилися наприкінці XVI століття. В **1590 році** польський сейм виніс дві ухвали щодо козацтва. В першій йшлося про збільшення козацького реєстру на випадок війни з Османською імперією. Друга ухвала — «Про порядок щодо низовців і України» — мала на меті упокорити козацтво. Згідно із цим документом, встановлювали суворий контроль за набором реєстровців, призначенням козацької старшини зі шляхти. Нерестровців зобов'язали залишити Дніпровий Низ. Їм заборонили постачати зброю, продовольство, порох. За окремою ухвалою того ж сейму король Сигізмунд III мав право роздавати «пустки» за Білою Церквою, зокрема і землі, які здавна колонізували ухадники та запорожці. Такі заходи посилили незадоволення серед козацтва і призвели до відкритої непокори, яка вилилася у повстання.

1. Які фактори посилили втечі селян на Запорозжя?
2. У чому проявилася непослідовна політика Речі Посполитої щодо козаків?
3. Які постанови прийняв польський сейм у 1590 році? Що вони передбачали?

З листа кримського хана Девлета I Гірея до польського короля Сигізмунда II Августа

«Однак перша наша угода і докінчення не ким іншим розірвалися, як тільки окраїнними козаками вашими, які безперестанно шкоди великій державі нашій чинять; з тих овець, які на полі ходили, нам велика десятина приходила, а ті вівці козаки ваші українні відібрали; коні, кобили й худобу, стада великі безперестанно беруть і на Україну вашу до Черкас і до Канева пригонять; також і каравани Хаджі Абдурахліна і Каябули на Дніпрі, коли вони переправлялися на Тавані, козаки ваші українні погромили і скарби чималі забрали, а цим нам шкода велика причинилася, а в докінченні все те було обумовлене, щоб такі шкоди проміж нас не мали бути».

1. У чому хан Девлет I Гірей дорікає королю Сигізмунду II Августу?
2. Спрогнозуйте, як цей лист вплинув на відносини між польською владою та козаками.

Кримський хан Девлет I Гірей

2. Повстання під орудою Криштофа Косинського

До вибуху загального невдоволення призвів конфлікт між одним із козацьких ватажків Криштофом Косинським та білоцерківським старостою князем Янушем Острозьким. Князь силоміць приєднав до староства маєток Рокитно, наданий Косинському за службу сеймовою ухвалою 1590 року. Обурений такими діями, Косинський на чолі загону козаків у **грудні 1591 року** захопив **Білу Церкву**. Так розпочалося повстання, яке за нетривалий час поширилося на значну територію. Криштоф Косинський іменував себе гетьманом і визнавався таким козаками.

Тривалий час влада не поспішала протидіяти козакам, вважаючи цю боротьбу приватною справою князів Острозьких. Проте згодом надала князям військову підтримку. В **лютому 1593 року** козаки програли бій під **П'яткою** (нині Чуднівський район Житомирської області). Повстанці капітулювали, зобов'язавшись скинути з гетьманства Криштофа Косинського, повернути захоплену раніше зброю, відступити за пороги, відрахувати з війська усіх княжих слуг, що примкнули до повстання, і надалі служити князям Острозьким, «ніколи проти них не бунтуючи».

Криштоф Косинський.
Поштова марка. 2010 рік

1. Скориставшись пошуковиком, дізнайтесь, як називається спеціальна історична дисципліна, що вивчає історію поштових марок.

Навесні **1593 року** Криштоф Косинський спробував поновити повстання. На цей раз об'єктом козацьких претензій став черкаський староста князь Олександр Вишневецький, який брав участь у королівському війську в битві під П'яткою. В сутичці біля **міста Черкаси** загинув Криштоф Косинський. Однак наступні успішні дії козаків змусили Олександра Вишневецького піти на поступки. За укладеною між ним і запорожцями угодою, козаки отримали право вільно виходити на Запорозжя; учасникам повстання **1591–1593 років** гарантували амністію; князь мав повернути захоплене майно і коней. Такі рішення фактично перекреслювали сеймові ухвали 1590 року.

1. Назвіть передумови повстання Криштофа Косинського.
2. На яких умовах повстанці капітулювали у лютому 1593 році?
3. Що передбачала угода, укладена між запорожцями та князем Олександром Вишневецьким?

3. Повстання 1594–1596 років та його результати

Чергове загострення стосунків між козаками і владою знову призвело до повстання. Йому передувала війна між Священною Римською та Османською імперіями, розпочата в 1593 році. Весною 1594 року султан готував похід татарських загонів на допомогу турецькому війську. В зоні цього походу були й порубіжні українські землі, захистити яких від нападу татар уряд Речі Посполитої не міг. Тому він оголосив мобілізацію добровольців. Один із таких загонів очолив **Северин Наливайко**. Щоб запобігти татарським наступам на українські землі, загін Северина Наливайка здійснив кілька успішних походів на Молдову, васала турецького

Козацький табір на річці Солониці.
Реконструкція

1. Пригадайте, що таке козацький табір.
2. Опишіть особливості козацького табору на річці Солониці.

султана. Однак, ситуацією скористався польський уряд, посадивши на молдовський престол свого ставленика Єремію Могила, котрий визнав протекторат польського короля і зумів залагодити конфлікт між Річчю Посполитою та Османською імперією. Козакам заборонили здійснювати походи на молдовську територію. Таке рішення вони сприйняли як обмеження своїх прав і знову повстали. Одночасно діяло кілька загонів, котрими керували **Северин Наливайко, Григорій Лобода та Матвій Шаула**.

Упродовж **1594–1596 років** повстання охопило **Брацлавщину, Волинь**, поширилося на **Білорусь**. До козацького війська долучалися селяни та містяни, незадоволені утисками з боку влади. Місцева королівська адміністрація і шляхта не могли протидіяти чисельним, добре озброєним і загартованим у боях повстанським загонам. Тому вперше було вирішено залучити до боротьби з козаками регулярну армію. Її очолив польний гетьман Станіслав Жолкевський.

У **березні 1596 року** відбулася битва в **урочищі Гострий Камінь**. Переможною вона не стала для жодної зі сторін. Після бою козаки відступили до Переяслава. Згодом поблизу міста Лубни, заклали добре укріплений табір на **річці Солониці**. Отримавши підмогу, коронне військо оточило повстанців. Становище ускладнилося тим, що в таборі перебували жінки, діти, поранені, котрі рятувалися від помсти з боку влади. Облога тривала близько двох тижнів. В обмін на вільний вихід, козаки погодилися видати своїх ватажків і наприкінці **травня 1596 року** склали зброю. Однак гетьман не дотримав обіцянки. В результаті кривавої розправи коронного війська над повстанцями було знищено близько десяти тисяч людей. Ця подія увійшла в історію під назвою **Солоницька трагедія**. В 1597 році у Варшаві стратили Северина Наливайка. Сучасник так характеризував козацького ватажка: «Була то особа красна, до того ж воїн не останній». Повстання кінця XVI століття засвідчили спромогу козаків боротися за свої права. Натомість жорстокі дії з боку влади мали на меті упокорити козацтво.

1. Перелічіть обставини, які загострили відносини між козаками і урядом Речі Посполитої.
2. На які території поширилося повстання під проводом Северина Наливайка?
3. Стисло охарактеризуйте Солоницьку трагедію.

Ім'я (повне). Северин (Семерій) Наливайко.

Народження. Дослідники припускають, що Северин народився в першій половині 60-х років XVI століття в містечку Гусятині (сучасна Тернопільщина) або Острозі. Його батько займався кушнірством — обробкою хутра та виготовленням хутряних виробів, а старший брат Дем'ян (Даміан) був настоятелем домашньої церкви Василя-Костянтина Острозького, викладачем Острозької академії, поетом.

Северин Наливайко.
Поштова марка. 2011 рік

Освіта. Острозька академія.

Ключові події життя. Змолоду козакував на Запорозжі. Сучасники відзначали яскраву зовнішність і благородство. Згодом вступив на службу до приватного війська Василя-Костянтина Острозького, дослужився до сотника. Брав участь у придушенні повстання під проводом Криштофа Косинського, що на певний час розсварило його з запорожцями. В 1594–1595 роках здійснив кілька походів у Молдову та Придністров'я. Очолив козацьке повстання 1594–1596 років. У таборі на річці Солониці його побратими, запідозривши у зраді, стратили Григорія Лободу. Згодом прихильники Григорія Лободи схопили Северина Наливайка і видали Станіславу Жолкевському. Життя і смерть Северина Наливайка породили численні народні легенди. До його образу зверталися чимало письменників, зокрема Тарас Шевченко і Ліна Костенко.

1. Що пов'язувало Северина Наливайка з містом Острог?
2. Відшукайте в біографії Северина Наливайка причину того, що під час повстання 1594–1596 років стосунки між ним і запорожцями були достатньо напруженими.

Козацькі повстання (війни) 90-х років XVI століття

Попрацюйте з картою.

1. Які міста присягнули Криштофу Косинському як гетьману?
2. Де відбувся головний бій козацької війни 1591–1593 років?
3. Яка Січ була зруйнована татарами у 1593 році, а яка була зведена запорожцями цього ж року?
4. Через які міста проходив шлях кожного з козацьких загонів в повстанні 1594–1596 років?
5. Відшукайте місця з'єднання козацьких загонів Северина Наливайка та Матвія Шаули, Григорія Лободи.
6. Назвіть місця двох головних битв війни 1594–1596 років
7. Віднайдіть межі районів козацьких воєн 1591–1593 та 1594–1596 років.

У той час, коли...

Тоді...

на теренах України

у світі

Криштоф Косинський готувався до бою під П'яткою, ...

у Франції Генріх IV зрікся протестантизму і перейшов у католицизм заради прийняття французького престолу — так виник вислів «Париж вартий меси»;

у Римі інквізиція розпочала 7-річний процес над Джордано Бруно, який продовжив геліоцентричне (коли Сонце у центрі Всесвіту) вчення Миколи Коперника.

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та прізвища історичних діячів. Складіть із ними речення.

2. Допоможіть Ігорю розв'язати ребус та розшифрувати географічні назви. Знайдіть їх на карті та поясніть, що між ними спільного.

3. Заповніть у зошиті порівняльну таблицю «Козацькі повстання 1590-х років».

	Хронологічні межі	Причини	Території, охоплені війною	Основні битви	Наслідки
К. Косинський					
С. Наливайко					

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 16. Походи козаків першої чверті XVII століття

Упродовж уроку
дослідіть
причини і
наслідки
козацьких
походів
першої чверті
XVII століття?

Згадайте, хто очолював козацькі повстання 1591–1593
й 1594–1596 років, та чим вони завершилися.

Як ви розумієте значення понять «чайка», «галас», «галера»?

Чи пам'ятаєте ви, що від 1572 року козацтво поділялося на
ресстрове (взяте на державну військову службу Речі Посполитої)
й низове (те, що мешкало поза межами Речі Посполитої, за
Дніпровськими порогами на підконтрольних Січі землях)?

1. Становище козацтва після повстань кінця XVI століття

Непрості стосунки між козаками та владою Речі Посполитої тривали і після придушення повстань. Сейм 1597 року оголосив козаків військовими злочинцями і ворогами та доручив гетьману Станіславу Жолкевському винищити їх до останку. Однак здійснити цю ухвалу, як і багато інших схожого змісту, було неможливо, бо **запорожці стали потужною військовою силою, здатною боронити себе**. Сповнений самоповаги козацький стан був переконаний, що його незалежність оплачена, як тоді казали, податком крові та вірною службою королю. Відтак будь-який наступ на їхні права і вольності запорожці розцінювали як замах на вищу справедливість.

Водночас, перебуваючи у військовій скруті, влада час від часу залучала козаків до воєнних дій. Упродовж перших десятиліть XVII століття Річ Посполита була втягнута в кілька військових конфліктів, а **запорожці становили боєздатне військо**. Тож слідом за репресивними ухвалами йшли чергові набори до козацьких загонів, що поновлювало їхнє легальне становище. Зокрема реєстровці на чолі із Самійлом Кішкою успішно воювали під час польсько-шведської війни в Лівонії. Неодноразово козаки брали участь у війнах Речі Посполитої із Московським царством.

Залучення польським королем запорожців до воєнних дій сприяло **зростанню їхньої військової майстерності**. До прикладу, під час штурму фортець козаки використовували гуляй-города — дерев'яні вежі на колесах, а також свої знання саперної справи: робили підкопи і закладали під стінами вибухівку. Коли ж мали достатньо сил, то намагалися несподівано атакувати ворога, наступаючи лавою — півколом — і б'ючись галасом.

1. Чому постанова сейму 1597 року про винищення козаків не була втілена в життя?
2. У яких воєнних кампаніях Речі Посполитої початку XVII століття брали участь козаки?
3. Що стало наслідком залучення запорожців до воєнних дій польським королем?

2. «Доба героїчних походів»

Наприкінці XVI – початку XVII століть грабіжницькі напади турків і татар на українські землі не припинялися. Це змушувало козаків перейти до наступальних дій у боротьбі з чужинцями. **Було обрано нову стратегію і тактику боротьби — перенесення воєнних операцій на територію ворога**. А позаяк Чорне море майже повністю контролювали Османська імперія й Кримське ханство, об'єктами для захоплення стали турецькі і татарські фортеці, збудовані на Чорноморському узбережжі. Для морських походів козаки зазвичай обирали осінній час, коли хмарні дні й темні ночі допомагали їм зненацька нападати на ворога. Походи здійснювали на бойових суднах — **чайках**.

Довжина чайки становила приблизно 18–20 метрів, ширина — 3–3,5 метри, висота — 3,5–4 метри. Корпус судна робили із липи чи верби. Для пом'якшення удару під час зіткнення з ворожим судном, або для захисту від пострілів, зовнішній бік чайки укріплювали очеретом. Екіпаж складався із 40–70 осіб. Із січової гавані іноді виходило до 300 чайок. Запорожці знищували ворожі кораблі та фортеці, здобували зброю, гроші та інші потрібні речі, звільняли з рабства бранців.

Козацька чайка із заповідника «Хортиця».
Світлина

1. Здійсніть обчислення. Скільки козаків могла вміщати чайка, якщо її довжина 17 метрів, а ширина 3 метри, при умові, що на одного козака потрібно 1 квадратний метр?

Особливо вдалі морські походи припали на перші два десятиліття XVII століття. Протягом цього часу запорожці змогли оволодіти майже всіма важливими турецькими і татарськими фортецями на узбережжі Чорного моря. Було знищено десятки турецьких суден, звільнено тисячі бранців. Тому цей період увійшов в історію як **«доба героїчних походів»**. Більшістю тогочасних морських і суходільних походів керував гетьман **Петро Конашевич-Сагайдачний**. Враховуючи досвід попередніх морських походів, гетьман розробив нову тактику морського бою, яка поєднувала чітку взаємодію між основними силами флоту, допоміжними і розвідкою

Влітку **1606 року** козаки завдали удару по фортеці **Варна**. Упродовж декількох наступних років вдало штурмували турецькі фортеці **Кілію**,

Ізмаїл, Білгород, здобули татарські укріплення **Перекоп, Очаків**. І це був тільки початок. Щоб перешкодити виходу козацьких чайок у Чорне море, султан наказав перетнути річку Дніпро залізними ланцюгами. Посеред Дніпра був залишений невеликий прохід, який прострілювали гарматами з мурів фортець Кіза-Кермен та Аслан-Кермен. Проте навіть ці перепони не зупинили козаків. Вони долали цей прохід, пускаючи поперед себе важкі дубові колоди, які рвали ланцюги, або ж тягнули свої чайки волоком. І напади на турецькі фортеці продовжилися.

1. У чому суть нової стратегії і тактики боротьби запорожців проти турків і татар?
2. Який період в історії України відомий як «доба героїчних походів»?
3. Які турецькі фортеці і татарські укріплення вдало штурмували козаки?

Уривок із твору французького інженера Гійома Левассера де Боплана «Опис України» про повернення козаків із морського походу

«Тепер слід повернутися у свій край. (Тим часом) варта в гирлі Борисфена (Дніпра) подвоєна... Вони (козаки), однаке, кепкують з цього, хоча й ослабли. Козаки причалюють у затоці, ... за 3–4 льє (приблизно 18 кілометрів) на схід від Очакова. В цьому місці у напрямку до Борисфена (Дніпра) тягнеться дуже низька долина, яка інколи заливається на півстопа водою. Звідси козаки по 200–300 чоловік починають перетягати волоком один за одним свої човни і в такий спосіб протягом двох-трьох днів дістаються до Борисфена (Дніпра). Ось так вони рятуються і уникають бою з галерами, що стережуть гирло навпроти Очакова».

1. Про який спосіб повернення козаків із морського походу розповів автор?

3. Морські походи козаків на Чорноморське узбережжя Малої Азії. Здобуття запорожцями Кафи

У **1614 році**, вперше перетнувши Чорне море, флотилія чайок підійшла до Малої Азії. За словами сучасника, жоден ворог не міг наблизитися до півострова від часу захоплення його османами. Козаки взяли штурмом розташовану тут фортецю **Трапезунд**, переможно пройшли турецьким узбережжям, здобули фортецю **Синоп**, знищили гарнізон, арсенал і кораблі турків та повернулися на Запорожжя. Наступного року вони підійшли до турецької столиці **Стамбула**, де завжди, крім флоту, стояла султанська гвардія. Запорожці спалили портові споруди й повернули назад. Не дивлячись на накази султана, туркам і на цей раз не вдалося покарати

козаків. Більше того, біля острова Зміїний та під Очаковим турецьку флотилію запорожці розгромили.

Попрацюйте з картою.

1. Визначте, які райони найчастіше зазнавали козацьких нападів.
2. Назвіть міста, здобуті в результаті походів козаків.
3. Віднайдіть місця битв козацького та турецького флотів, назвіть роки цих битв.

В **1616 році** козаки здобули **Кафу** (нині Феодосія). Там тоді був найбільший невольницький ринок у Криму, куди звозили бранців з усіх країв на продаж. Запорожці на чолі із Петром Конашевичем-Сагайдачним спалили в гавані турецькі кораблі, знищили турецький гарнізон та звільнили кілька тисяч невольників.

У той час козаки стали чи не єдиною силою, яка змогла протистояти військовій моці Османської імперії. Наступальні дії запорожців мали

негативні наслідки для неї. Вони вносили розлад в її економіку, заставляли турецького султана і кримського хана тримати великі гарнізони по своїх містах. Походи сприяли також активізації боротьби підкорених народів. До того ж османи змушені були перевести частину свого флоту із Середземного моря в Чорне, що полегшувало становище європейських країн.

Картина Артура Орльонова «Козаки гетьмана Петра Сагайдачного здобувають Кафу». 2010 рік.

1. Коли відбулася подія, зображена на картині?
2. Віднайдіть на картині козацькі човни-чайки та турецькі галери.

1. Чому 1614 рік став особливим для запорожців?
2. Як відбувалося здобуття запорожцями Кафи в 1616 році?
3. Які наслідки морських походів козаків першої чверті XVII століття?

У той час, коли...

на теренах України

у **Кафі (Феодосії)** в Криму козаки звільняли з полону тисячі бранців, ...

Тоді...

у світі

у **Південній Америці** нідерландські мореплавці Якоб Лемер і Віллем Схаутен відкрили її крайню південну точку — мис Горн.

- Підсумуйте свої знання**
1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.
 2. Складіть історичну довідку про тактику ведення бою козаками, використовуючи слова: *гуляй-город, галас, саперна справа, розвідка, чайки*.

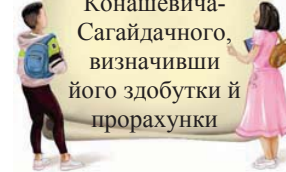
3. Поміркуйте. Які чинники вплинули на те, що у першій половині XVII століття запорозьке козацтво перетворилося на силу, яка могла здійснювати успішні морські походи до Криму та Османської імперії. Свої міркування викладіть за допомогою «методу прес».

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 17. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний

Упродовж уроку складіть портрет гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, визначивши його здобутки й прорахунки

Згадайте, коли й до якої держави було включено Чернігово-Сіверщину.

Як ви розумієте значення поняття «доба героїчних походів»?

Чи пам'ятаєте ви, що в результаті Берестейської унії 1596 року українська православна церква залишилася без найвищої ієрархії, тобто фактично опинилася поза законом?

1. Петро Сагайдачний — воїн і політик

Початок гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного припав на **1606 рік**. Новообраний гетьман вважав, що в тому часі збройний протест проти польського короля приречений на невдачу. Така позиція не всім козакам подобалася. Відтак його кілька разів усували від гетьманства. Натомість, коли ситуація на українських землях загострювалася, Петра Сагайдачного знову обирали гетьманом через його неабиякий хист полководця. Він переконував запорожців зосередити зусилля на боротьбі з турками і татарами, походи яких на українські землі почастішали і супроводжувалися захопленням бранців та руйнацією.

Петро Сагайдачний впорядкував козацьке військо. Завдяки його зусиллям чи не вперше **була створена боєздатна козацька армія**. Гетьман дбав, щоб кожен козак, який ішов у бій, мав шаблю, рушницю і решту необхідного спорядження. А кожен підрозділ — чайка, курінь, полк — кілька гармат з порохом та ядрами. Він підтримував сувору дисципліну в козацькому війську, а в бою діяв несподівано для ворога, більше наступав, ніж захищався.

Польський король і сейм неодноразово дорікали Петру Конашевичу-Сагайдачному за самовільні морські походи і грозили покаранням. У **1617 році** була укладена **Вільшанська угода**, за якою козацький реєстр становив одну тисячу осіб. Місцем

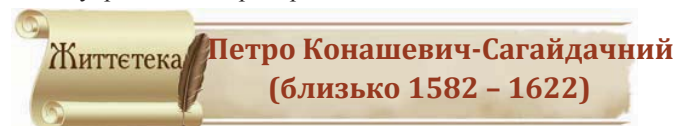

Портрет Петра Конашевича-Сагайдачного з книги «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного». 1622 рік

перебування козаків визначили Запорозжя, головне завдання — несення прикордонної служби. Суворо забороняли походи козаків на Крим і Османську імперію. Поряд з тим, існувало розуміння, що Петро Сагайдачний єдиний, хто може миром залагоджувати стосунки козаків з Річчю Посполитою. Як результат, **Петро Конашевич-Сагайдачний став найвпливовішою людиною українського прикордоння** і в 1618 році з Військом Запорозьким увійшов до Ліги держав для боротьби з Османською імперією. Та й Вільшанська угода не була зреалізована в результаті чергового загострення стосунків із Московським царством.

1. Коли Петра Конашевича-Сагайдачного вперше обрали гетьманом?
2. Яким чином гетьман сприяв посиленню боєздатності козацької армії?
3. Завдяки чому Петра Конашевича-Сагайдачного вважали найвпливовішою людиною українського прикордоння?

Ім'я (повне). Петро Кононович Конашевич-Сагайдачний.

Народження. Народився у селі Кульчиці (нині Самбірський район Львівської області).

Походження. З родини Конашевичів-Попелів, українських православних шляхтичів Галичини.

Освіта. Початкову освіту здобув у Самборі. Згодом продовжив навчання в Острозькій академії.

Ключові події життя. По закінченню академії подався на Запорозжя. Там відразу зажив слави безстрашного і вправного воїна. Тоді ж отримав прізвище Сагайдачний (від слова «сагайдак») за вправну стрільбу із лука. **1606 роком** датують першу письмову згадку про гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного. Брав участь у походах на Молдову, Волощину, Лівонію. **З 1616 до 1622 року** чотири рази обирався гетьманом Війська Запорозького. Відстоював права і вольності козацтва. Уславився вдалими морськими походами та захопленням численних турецьких та татарських фортець. У 1618 році допоміг польському королеви Володиславу у поході на Москву. Сприяв підписанню Деулінського перемир'я. Був ревним захисником православ'я. В 1620 році з усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства. Завдяки його зусиллям відновлено православну церковну ієрархію. Під час Хотинської битви 1621 року врятував

Портрет гетьмана
Петра Конашевича-
Сагайдачного.
Художник невідомий

1. Знайдіть у портреті гетьмана зображення його герба. Дослідіть за допомогою інтернет-ресурсів його значення.

польське військо від неминучої поразки, проте сам був смертельно поранений. Гетьман заповів свої статки на підтримку української освіти, православної церкви, Київського та Львівського братства. Похований у Київському братському Богоявленському монастирі. Касіян Сакович, ректор Київської братської школи, відгукнувся на його смерть твором «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного». Нині канонізований православною церквою України як «благовірний гетьман».

1. Складіть історичну довідку про Петра Конашевича-Сагайдачного за критеріями: воїн, політик, захисник православ'я, меценат.

2. Похід на Москву 1618 року

В 1617 році королевич Володислав вирушив на Москву з метою отримати корону московського царя, якою на той час володів Михайло Романов — перший московський цар із династії Романових. Дійшовши до міста Вязьми, поблизу Москви, польське військо опинилося в складній ситуації. У зв'язку з цим король Сигізмунд III знову звернувся за допомогою до козаків, погодившись на їхні вимоги: **свободу православного віросповідання, збільшення козацького реєстру, визнання Річчю Посполитою адміністрації і судової автономії козацтва**. Влітку 1618 року Петро Конашевич-Сагайдачний із двадцятитисячним військом вирушив у похід.

Йдучи на Москву через Чернігово-Сіверщину, козаки брали під свій контроль міста, що були у них на дорозі. Зупинившись біля Москви, також робили успішні рейди ближчими і дальшими укріпленими містами. І хоча перший штурм столиці виявився невдалим, московський цар, заради миру, поступився Речі Посполитій **Смоленською та Чернігово-Сіверською землями**. Таким був зміст **Деулінського перемир'я**, укладеного в 1618 році.

Похід ще більше зміцнив позиції Петра Сагайдачного. **1619 року** була укладена польсько-запорозька **Роставицька угода**, за якою козацький реєстр збільшили до **трьох тисяч осіб**. Водночас, незважаючи на заборону і погрози польського короля, гетьман **1620 року** запросив до Києва Єрусалимського патріарха Феофана. Він вперше після 1596 року висвятив нового **православного митрополита та єпископів**. Митрополитом, як ви вже знаєте, став **Йов Борецький**. Король так і не відважився застосувати силу, щоб не допустити відновлення православної церковної ієрархії.

1. За яких умов Петро Сагайдачний погодився взяти участь у поході на Москву?
2. Що передбачали умови Деулінського перемир'я?
3. Які факти доводять зміцнення позицій Петра Сагайдачного після походу на Москву?

Походи Петра Конашевича-Сагайдачного 1618 та 1621 років

Попрацюйте з картою.

1. Простежте рух військ Петра Конашевича-Сагайдачного під час походу на Москву.
2. Які українські території перейшли до Речі Посполитої за Деулінським перемир'ям?
3. Віднайдіть урочище Суха Діброва. З якою історичною подією воно пов'язане?
4. У складі якої держави перебував Хотин? Як ця держава пов'язана з Османською імперією?

3. Військо Запорозьке і Хотинська війна

Стосунки між Річчю Посполитою та Османською імперією були складними. Нерідко вони загострювалися через намагання обох держав посилити свій вплив на Молдовське князівство і Волощину. У 1620 році польське військо на чолі зі Станіславом Жолкевським рушило до столиці Молдови — Ясси, щоб підтримати молдовського господаря Гаспара Граціані,

який висловив бажання приєднатися до Речі Посполитої. Однак у битві під **Цецорою** (нині село Цуцора в Румунії) польське військо зазнало нищівної поразки від турецького, яким керував молодий, енергійний султан Осман II. Наступного року султан, зібравши велику армію, щонайменше 150 тисяч осіб, підійшов до Хотинської фортеці.

Цецорська поразка і підготовка Османа II до нової війни змусили королівський уряд знову звернутися про допомогу до козаків. Запорозжці відповіли не одразу. В **червні 1621 року** козаки провели велику раду в урочищі Суха Діброва (нині Черкаська область) за участю реєстровців, низових козаків, православного духовенства на чолі з митрополитом Йовом Борецьким. Рада постановила вступити у війну, але за це домагатися від короля затвердження нового православного митрополита і його єпископів, визнання козацьких прав, збільшення козацького реєстру. Король пообіцяв козацьким послам виконати їхні умови.

Битва під Хотиним тривала упродовж **вересня 1621 року**. 40-тисячне козацьке військо під проводом Петра Конашевича-Сагайдачного з'єдналося під Хотиним із 35-тисячним польським військом Яна-Кароля Ходкевича. Основний удар турецьких військ прийняли на себе козаки, які не лише відбили всі ворожі атаки і вдало контратакували, але й постійними вилазками до ворожого табору створювали напругу серед османів. Сучасник так описував ці події: «Козаки кожного благословенного дня стикалися з невірними і давали їм битву, перемагаючи їх і не допустили знищення поляків. Якби не було козаків, Бог один знає, поляки були б переможені протягом 3–4 днів». Через безуспішні атаки і великі втрати султан Осман II пішов на мирну угоду. У жовтні 1621 року Річ Посполита і Османська імперія підписали договір. Згідно із ним, зберігалися старі кордони — «як до війни»; ворогуючі сторони зобов'язалися не нападати одна на одну. Так 1621 року було розвіяно міф про непереможність турецької армії. Османська імперія відмовилася від намірів подальшого завоювання Європи. Водночас розгром турецького війська під Хотиним спричинив послаблення султанської влади, а повсталі яничари вбили Османа II.

Хотинська фортеця, сучасна світлина

1. Коли відбулася битва під Цецорою та які її результати?
2. Які рішення прийняли на козацькій раді в урочищі «Суха Діброва» у червні 1621 року?
3. Коли тривала битва під Хотином? Які її результати?

Із спогадів учасника подій, польського комісара Якуба Собеського про Хотинську битву

«Коронний гетьман Ян Кароль Ходкевич, верхи на коні, стояв біля свого шанця, коли примчав гонець зі звісткою, що козаки з кількома польськими загонами захопили вже табір Османа і що для остаточної перемоги бракує тільки підмоги... Після несподіваного вторгнення запорожців у табір Османа турків охопила паніка: люди всіх станів були в невимовній тривозі, а сам Осман, який ще так недавно гадав, що нема на світі нікого могутнішого за нього, тепер на власні очі бачив усю непевність свого становища. Розсіялося його рицарство, за допомогою якого він хотів не тільки перемогти супротивника, але й завоювати увесь світ; тепер залишалася тільки надія на безславний мир».

1. Чому турецький табір, зокрема й султана Османа II, охопила паніка?

У той час, коли...

на теренах України

у Запорозжжі Петро Конашевич-Сагайдачний готував 20-тисячне козацьке військо до походу на Москву, ...

Тоді...

у світі

в Європі почалася Тридцятилітня війна між союзом католицьких та коаліцією протестантських держав.

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.

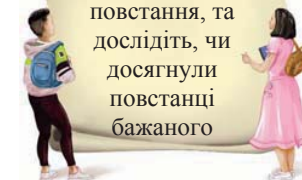
2. Аргументовано доведіть або спростуйте твердження: «Петро Конашевич-Сагайдачний сприяв відновленню православної церковної ієрархії в українських землях».

3. Сучасник-шляхтич Яків Собеський так характеризував Петра Конашевича-Сагайдачного: «Петро Конашевич, чоловік надзвичайної мудрості й зрілого судження у справах, спритний у словах і вчинках, хоча за походженням, способом життя і звичками був простою людиною, однак в очах нащадків він гідний стати поряд з найвидатнішими людьми свого часу в Польщі». Віднайдіть у параграфі уривки-підтвердження такої характеристики.

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

Упродовж уроку визначте, чому відбулися повстання, та дослідіть, чи досягнули повстанці бажаного

Згадайте, коли було укладено Вільшанську й Роставицьку угоди та який реєстр козаків вони встановлювали.

Як ви розумієте значення поняття «реєстрове козацтво»?

Чи пам'ятаєте ви, що козаки під проводом Петра Конашевича-Сагайдачного принесли перемогу Речі Посполитій у Хотинській війні?

1. Передумови повстань

20–30-і роки XVII століття позначилися новою хвилею **козацько-селянських повстань**. Розглянемо, чому ж знову на українських землях стало неспокійно. Серед основних причин такої ситуації — незадоволення козацтва своїм становищем після завершення Хотинської війни. Із 40 тисяч козацького війська польський уряд залишив лише три. Тих козаків, які не увійшли до реєстру називали випищиками. Їх зобов'язали повернутися під юрисдикцію шляхти і старост. До того ж козакам не виплатили обіцяних за війну коштів. Звісно, не можна було очікувати, що понад 30 тисяч воїнів, які відчули смак волі й перемоги в бою, облишать зброю і виконають наказ. Цього і не сталося.

Водночас були поновлені самочинні **морські походи проти Османської імперії**. Королівський уряд, з одного боку, був задоволений з того, що країна була врятована від турецької агресії, але дії козаків ускладнювали геополітичне становище Речі Посполитої, позаяк між обома державами після Хотинської війни було укладене перемир'я. Козаки ж вважали перемир'я образою і не бажали виконувати його умови. Вони **виступали за розширення своїх прав**. Частина запорожців підтримувала позицію окремих поступок польському уряду. Натомість більшість козаків вимагали рішучих дій, вважаючи, що лише збройно можна поліпшити своє становище.

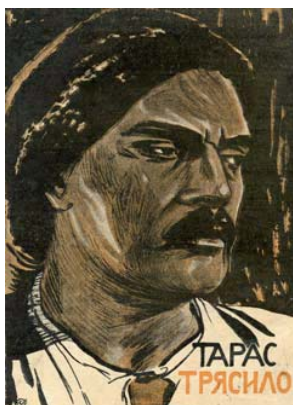
Влада ж не збиралася задовольняти козацькі вимоги, про що свідчить чергова **сеймова ухвала 1625 року**. За нею запроваджували кару для кожного реєстровця, що проявив себе «як бунтівник, непокірний нашим гетьманам, своїм начальникам і своїй старшині». Отже протиріччя між козаками і королівським урядом поглиблювалися, що привело до козацько-селянських повстань.

1. Хто такі випищики? Як вони пов'язані з новою хвилею козацько-селянських повстань?
2. Чому королівський уряд двояко ставився до морських походів козаків?
3. Як реагував польський уряд на вимоги козаків?

2. Повстання 1625 та 1630 років

1625 року польське військо на чолі з коронним гетьманом Станіславом Конецпольським вирушило на приборкання козаків, більшість із яких після завершення Хотинської війни осіли на Київщині й не визнавали владу королівських старост і шляхти. На допомогу козакам із Базавлуцької Січі виступили запорожці на чолі з **Марком Жмайлом**. У вирішальній битві біля **Курукового озера** (неподалік нинішнього міста Кременчук) польське військо зазнало відчутних втрат. Такий перебіг подій змусив командування **восени 1625 року** укласти з козаками **Куруківську угоду**. Згідно з її умовами всі учасники повстання отримували амністію; козацький реєстр збільшували від **3 до 6 тисяч осіб**. Вперше реєстровці були поділені на **6 територіальних полків**: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський і Чигиринський. Тих, хто не потрапив до реєстру, мав повернутися до свого попереднього стану. Одну тисячу реєстровців зобов'язали постійно перебувати на Запорозжжі, щоб перешкодити втечам селян. Козаки могли обирати гетьмана, але його затверджував король. Забороняли морські походи та самостійні відносини з іншими державами.

Постер до кінофільму
«Тарас Трясило»,
знятого 1926 року на
Одеській кінофабриці

Куруківська угода не задовольнила усіх козаків, позаяк їх було значно більше, ніж передбачав реєстр. Відтак між реєстровими і низовими козаками почали виникати суперечності. Проте, коли в **1630 році** розпочалося повстання нереєстровців, яке очолив гетьман **Тарас Федорович (Трясило)**, частина реєстровців перейшла на їхній бік. Приводом до цього виступу стали розбої розквартированого на Київщині коронного війська і запровадження нового податку. Очільник повстання вперше в козацькій практиці звернувся з універсалами до всіх, хто був коли-небудь козаком і хто хоче ним стати, закликаючи битися за віру і давні вольності. Відтак до війська приходили випищики, поkozачені селяни, містяни. Водночас зросла кількість власне

селянських протестів, так що, за свідченням сучасника, «ніхто з тамтешньої шляхти не був у безпеці в своєму домі».

Вирішальні бої між повстанцями і королівським військом тривали упродовж трьох тижнів біля **Переяслава**. За збройної переваги козаків коронний гетьман змушений був того ж року укласти більш вигідну для козаків

Переяславську угоду. Вона загалом повторювала умови Куруківської, але збільшувала реєстр до **8 тисяч осіб**. Із повстанням Тараса Федоровича пов'язана легенда про «Тарасову ніч», описану в однойменній поемі Тарасом Шевченком. Йдеться про подію 20 травня 1630 року, коли запорожці розгромили добірну частину польського війська і, за переказами, знищили «золоту роту» коронного гетьмана, до якої входили представники найвпливовіших польських родів.

1. Що передбачали умови Куруківської угоди 1625 року?
2. До чого закликав в універсалах Тарас Федорович (Трясило) в 1630 році?
3. Які умови Переяславської угоди? Що спонукало королівський уряд до її підписання?

3. Зруйнування фортеці Кодак. «Ординація Війська Запорозького»

Переяславська угода не принесла замирення між козаками і польським урядом. Щоб приборкати козацьку вольницю, перекрити шлях постачання провіанту і боєприпасів, а також контролювати втечі на Запорозжжя, на Кодацькому Дніпровому порозі в **1635 році** спорудили фортецю **Кодак**. Одним із її будівничих був французький інженер **Гійом Левассер де Боплан**, а першим комендантом — французький військовий Жан Моріон. Хоча, за офіційною версією, укріплення мало посилити оборону прикордоння від татар, появу фортеці козаки сприйняли як порушення своїх прав. **1635 року**, повертаючись із походу проти Османської імперії, загін, очолюваний **Іваном Сулимою**, зруйнував Кодак. Але невдовзі козацьке військо оточили. Іван Сулима був виданий уряду і страчений у Варшаві.

Проте, влада не усунула причин, які спонукали козаків відстоювати свої права. Відтак невдовзі спалахнуло чергове повстання. В **1637–1638 роках** його очолили **Павло Бут (Павлюк)**, **Яків Острянин (Остряниця)**, **Карпо Скидан** та **Дмитро Гуня**. Козакам протистояло військо на чолі з коронним гетьманом Станіславом Конецпольським та польним гетьманом Миколаєм Потоцьким. **16 грудня 1637 року** козаки зазнали поразки в бою під селом **Кумейки** (нині Черкаська область), в **травні 1638 року** — біля села **Жовнин** (нині Черкаська область), а **влітку 1638 року** змушені були припинити боротьбу на умовах Речі Посполитої. Частина козацьких загонів на чолі з Яковом Острянином перейшла на прикордоння із Московським царством.

Так було введено в дію постанову весняного сейму **1638 року** під назвою «**Ординація реєстрового Війська Запорозького, що перебуває на службі Речі Посполитої**». Згідно з нею, козаків позбавляли частини давніх прав і вольностей, а на Січі розміщали військову коронну залогу. Упродовж

наступних десяти років не було відчутних козацьких виступів, тому поляки назвали це десятиліття «золотим спокоєм». Хоча той спокій був тимчасовий і тримався на примусі. Марно було сподіватися, що козаки припинять боротися за свої права і волю.

1. Чому Іван Сулима у 1635 році зруйнував фортецю Кодак?
2. Назвіть очільників повстання 1637–1638 років та його результати.
3. Коли й для кого настало десятиліття «золотого спокою»?

Козацько-селянські повстання 1620–1630-х років XVII століття

Попрацюйте з картою.

1. Які територіальні козацькі полки були утворені згідно з Куруківською угодою?
2. Де знаходилася фортеця Кодак? Чому це місце вибрав польський уряд для її будівництва?
3. Віднайдіть місця поразок козацьких загонів під час повстання 1637–1638 років.
4. Куди перейшов козацький загін після поразок від урядових військ 1638 року?

Детальніше про... «Ординацію реєстрового Війська Запорозького, що перебуває на службі Речі Посполитої» 1638 року

1) Зменшення реєстру до 6 тисяч козаків і тільки тих, які не брали участь у повстаннях. 2) Повернення до попереднього стану усіх виключених з реєстру. 3) Скасування козацького суду та виборності старшини. 4) Король призначав комісара виключно серед шляхтичів. 5) Комісар виконував повноваження військового головнокомандувача й мав вищу судову владу над реєстровцями. 6) Усім, хто зважився піти на Запорожжя без дозволу комісара, загрожувала смертна кара. 7) Щоб «придушити козацьку сваволю» та запобігти морським походам козаків, на Запорожжі почергово несли службу Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський і Чигиринський полки.

1. Поміркуйте. До яких наслідків призвело прийняття «Ординації...» у майбутньому?

У той час, коли...

на теренах України

із Базавлуцької Січі на допомогу козакам Київщини виступили запорожці на чолі з Марком Жмайлом, ...

Тоді...

у світі

в Англії до влади прийшов король Карл I Стюарт, правління якого призвело до Англійської революції.

Підсумуйте свої знання

1. Уважно розгляньте хронологічну хмаринку. Випишіть у зошит із хмаринки роки та поєднайте їх з відповідними історичними подіями:

а) повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила), укладання Переяславської угоди; б) повстання на чолі з Марком Жмайлом, укладання Куруківської угоди; в) повстання під керівництвом Павла Бута (Павлюка), Якова Острянина (Остряниці), Карпа Скидана та Дмитра Гуні; г) зруйнування фортеці Кодак козаками Івана Сулими.

2. Попрацюйте з логічними ланцюжками та знайдіть у них зайве. Поясніть свій вибір.

- А) Курукове озеро, 6 тисяч, Марко Жмайло, Дмитро Гуня.
- Б) Кодацька фортеця, Переяслав, Іван Сулима, Гійом Левассер де Боплан.
- В) Кумейки, «Тарасова ніч», Переяславська угода, Станіслав Конєцпольський.

3. Уявіть, що вам випала можливість поспілкуватися з одним із очільників повстань 20–30-х років XVII століття. У кого ви б хотіли взяти інтерв'ю? Чому? Складіть 6–7 питань, які б ви задали своєму співрозмовнику.

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 19. Традиції, побут, військове мистецтво українського козацтва

Практична робота № 2

Мета. На основі доступних джерел ознайомитися з традиціями, особливостями побуту, військовим мистецтвом українського козацтва.

Завдання 1. Об'єднайтеся в малі групи. Пригадайте:

1) причини зародження українського козацтва (інформація міститься в § 12); 2) від чого залежало розміщення і забудова Запорозької Січі (інформація міститься в § 12); 3) зразки козацького військового мистецтва (інформація міститься в § 13, 16, 17).

Картина Антона Манастирського «Запорожець»

Завдання 2. Опрацюйте уривок із твору «Опис України» французького інженера Гійома Левассера де Боплана. Назвіть людські якості, що цінувалися в козацькому товаристві. Які традиції шанували козаки. Відповіді запишіть у зошит.

Із «Опису України» Гійома Левассера де Боплана про козаків

«Вони надзвичайно міцної статури, легко перемагають холод та спеку, голод та спрагу, не втомлюються на війні, є мужніми і часто настільки зухвалими, що не цінують своє життя... Вони дотепні, кмітливі й щедрі, не прагнуть до великого багатства, але кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя... Вони шанують грецьку віру, яку по-своєму називають руською (православною), шанують святкові дні, дотримуються постів, які у них тривають 8 або 9 місяців на рік і полягають в утриманні від м'яса».

Завдання 3. Опрацюйте уривок із «Записки...» секретаря нунція Папи Римського в Речі Посполитій Карло Гамберіні. Вкажіть, як використовували козаки рельєф і кліматичні умови при виборі місця проживання. Визначте особливості помешкання запорожців. Поміркуйте, чому саме такі матеріали були найбільш придатними для його спорудження.

Із «Записки...» Карло Гамберіні про побут козаків

«(козаки) мешкають у куренях із хмизу, вкритих очеретом. Живуть з рибальства, ловецтва і татарської добоичі. Дерев там багато, і вони (козаки) так уміють боронити себе засіками, що й зимою, як Дніпро змерзне, не бояться ніякого ворога. Для більшої певності вирубують довкола острова (на якому живуть) лід і

будують з нього вали. (А влітку) з обох боків (Дніпра) тягнуться милями болота так, що тих островів не можна не то здобути, але й найти тому, хто не знає дороги».

Завдання 4.

Опрацюйте уривок із твору французького інженера Гійома Левассера де Боплана «Опис України» та висловте аргументоване судження щодо господарської діяльності козаків.

Із «Опису України» Гійома Левассера де Боплана про заняття козаків

«...серед цього народу зустрічаються люди, досвідчені у всіх взагалі необхідних для життя ремеслах: теслі для будівництва жител і човнів, ковалі, зброярі, кожум'яки, шевці, бондарі та інші. Вони вмілі у виготовленні селітри, якої в цих краях багато, і виготовляють прекрасний гарматний порох. Уміють обробляти землю, випікати хліб, готувати різні м'ясні страви. Правду сказати, вони розуміються на всіх ремеслах, хоча одні бувають більш вдатними у тих чи інших заняттях, трапляються й такі, чийі знання порівняно з іншими значно ширші. Одне слово, всі вони досить розумні, але зосереджуються лише на корисному і необхідному».

Житлове приміщення куреня. Експозиція в історико-культурному комплексі «Запорозька Січ»

1. Розгляньте малюнок. Про які козацькі ремесла можна довідатися з експозиції?

Завдання 5. Ознайомтеся з особливостями козацької кухні. Які продукти найбільше використовували козаки для приготування страв? Спробуйте ви зварити страву за рецептом козаків.

Козацька кухня

Саламаха	Заквашене на воді житнє борошно, вимішане з вареним пшоном.
Тетеря	Пшоняна каша, до якої під час кипіння додавали кисле житнє тісто.
Братко	Пшоняна каша, до якої під час кипіння додавали пшеничне чи якесь інше прісне тісто.
Куліш	Добре промите, а потім повністю розварене з овочами та зеленню пшоно, затерте салом з цибулею та часником.
Малай	Каша з підсоленої води, в яку, постійно помішуючи, досипали пшоняне борошно.
Коржі «Закреби»	Коржі з пшеничного тіста на житній заквасці чи без неї. Для випікання їх «загрібали» жаром від згорілих дров.

Завдання 6. Опрацюйте уривок зі «Щоденника» посланця імператора Священної Римської імперії Рудольфа II Еріха Лясоти. Дайте усні відповіді на запитання. Хто мав право брати участь у козацькій раді? Чому посланець імператора був присутній на козацькій раді? Поміркуйте, про що це може свідчити.

Зі «Щоденника» Еріха Лясоти про козацьку раду на Базавлуцькій Січі, учасником якої він був

«Вони (козаки) зажадали, щоб кожен висловив свою думку. Але коли вони на перший і другий запит гетьмана вперто мовчали, то розділились і утворили два кола, в одному було начальство, а в другому простолюди (чернь)... А як порадилися тут і там, чернь своїм вигуком схвалення погодилася відправитися на службу Й.І.В. (Його імператорської величності. (Щоб домовитися про умови) вони вибрали дванадцять представників... (вони) в центрі великого кола утворили знову мале коло, сидячи на землі, ... (ми також) сіли посередині між ними. Цього самого вечора кілька впливових козаків пішли до простолюдинів, пояснюючи їм, що дорога далека небезпечна, попереджали, щоб вони добре дивились, що роблять, аби не обманули самих себе. ... (А) коли наступного дня знову прийшли в коло, то (прийняли рішення), ... що вони при таких непевних обставинах не можуть йти в дорогу».

Гравюра за малюнком невідомого художника «Козацька рада на Січі». Кінець XVIII століття.

Завдання 7. Опрацюйте уривок із твору італійського мандрівника Пієтро делла Валле «Подорожі, описані в 54 листах». Які військові звичаї козаків описував італійський мандрівник? Визначте результати морських походів козаків.

Із твору Пієтро делла Валле «Подорожі, описані в 54 листах», про морські походи козаків

«Взимку (козаки) сторожують морські судна і зброю, водночас верхи на конях б'ються з татарами, що сусідять із ними. Влітку вони вирушають у морські походи. Тоді з'їжджаються багато козаків із навколишніх земель, з усіх-усюд Польщі. Вони вибирають з-поміж себе найкращих провідників. Пливають озброєними чайками, що вміщують інколи від чотирьох, а то й до семи чи восьми тисяч відбірних вояків, які насправді добрі веслярі та моряки. Майже всі міста на березі Чорного моря пошарпані ними. Їхнього гніву скуштував Синоп, не могла вирватись із козацьких обіймів і Кафа, кілька разів перебував у небезпеці Трапезунд: якщо це місто і врятувалося в минулому, то це не означає, що уникне згодом лихої долі. Турки не мають на Чорному морі жодного міста, яке б не взяли козаки. Вони сьогодні така значна сила на Чорному морі, що, якщо докладуть більше енергії, будуть повністю його контролювати».

Завдання 8. Обговоріть результати роботи в загальному колі. На основі опрацьованих джерел і § 12, 13, 14 доведіть або заперечте думку: «В умовах прикордоння сформувався своєрідний тип людини, котра була одночасно і воїном, і трудівником».

Узагальнення за розділом: «Становлення козацтва (XVI–перша половина XVII ст.)»

Любі діти! Ось ви опанували другий розділ підручника й дізналися, як відбулося становлення українського козацтва. Поруч з вами були давні знайомі, юні знавці історії — Марічка та Ігор. Вони так захопилися козаками, їхньою відвагою й хоробрістю, що вирішили повернутися на Вольності Війська Запорозького на кілька століть назад. Щоб дістатися до Запорозжя разом з ними, вам доведеться подолати сім Дніпрових порогів — виконати сім завдань. Завдання можна виконати як у зошиті, так і в гаджеті, використавши QR-код. Разом і пороги можна здолати, і завдання непрості вирішити. Отже, цікавої і незабутньої мандрівки!

Поріг Кодацький

Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке зі слів зайве і чому.

А Уходники, католицизм, Дике Поле, промисли.

Б 1556 рік, Мала Хортиця, Криштоф Косинський, Січ.

В Кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, коронний гетьман.

Г 1572 рік, 1578 рік, 1618 рік, 1619 рік.

Д Стефан Баторій, 300 козаків, реєстрове козацтво, Трахтемирів.

Ж Іван Підкова, 1577 рік, Молдова, «доба героїчних походів».

Поріг Дзвонецький

Марічці та Ігорю по дорозі на Запорозжя трапився старовинний документ. Однак від давності деякі слова в документі стерлися. Допоможіть нашим мандрівникам заповнити пропуски в документі і запишіть його в зошит.

Першою відомою Січчю вважається фортеця, зведена в середині XVI століття на острові _____ князем _____. За польського короля _____ 300 козаків, найнятих на службу, було внесено до спеціального списку — _____. Їх стали називати _____. Українські козаки мали свої атрибути влади — _____. Найбільшою святинєю козацтва вважалася _____ — прапор. Перші два десятиліття XVII століття були періодом успішних морських походів запорожців. У _____ році козаки двічі перепливали Чорне море і штурмували турецькі прибережні міста Трапезунд і Синоп. У 1616 році вони здійснили похід на _____ — невільничий ринок у Криму. Важливу роль відіграли українські козаки на чолі із _____ у Хотинській війні _____ року.

Поріг Ненаситець (Дід) Допоможіть Марічці та Ігорю виконати завдання «Кросворд навпаки». Складіть запитання до кросворда та дайте йому назву. Запитання та назву запишіть у зошит.

Поріг Вовнизький (Онук)

Встановіть відповідність між козацько-селянськими повстаннями та географічними об'єктами, які з ними пов'язані.

1 Повстання під проводом Северина Наливайка	А містечко П'ятка
2 Повстання Тараса Федоровича (Трясила)	Б Курукове озеро
3 Повстання під орудою Криштофа Косинського	В місто Переяслав
4 Повстання на чолі з Іваном Сулимою	Г фортеця Кодак
5 Повстання під керівництвом Павла Бута, Дмитра Гуні, Якова Остринина	Д урочище Гострий Камінь
6 Виступ Марка Жмайла	Ж село Кумейки

Поріг Будило

Розділіть сторінку зошита на три колонки. В одну колонку виписіть факти, пов'язані з діяльністю Дмитра Вишневецького, в іншу — Северина (Семерія) Наливайка, ще в іншу — Петра Конашевича-Сагайдачного.

1) уклав Ростаविцьку угоду; 2) заснував першу Січ на острові Мала Хортиця; 3) здійснив похід на Москву; 4) служив сотником у приватному війську Василя-Костянтина Острозького; 5) очолив похід на Кафу; 6) був одним із претендентів на молдовський престол; 7) сприяв переможному завершенню Хотинської битви для Речі Посполитої; 8) сприяв відновленню православної церковної ієрархії; 9) заклав табір на річці Солониця; 10) очолював козацьке повстання; 11) герой народної думи «Про козака Байду»; 12) страчений у Стамбулі, залишився вірний православ'ю та козацьким ідеалам.

Поріг Лишний

Разом з Марічкою пригадайте роки появи історичних документів, які регулювали чисельність реєстрового козацтва, та установіть послідовність історичних подій.

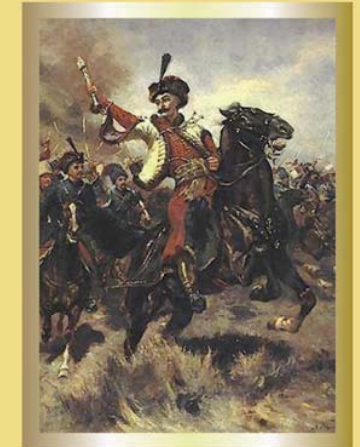
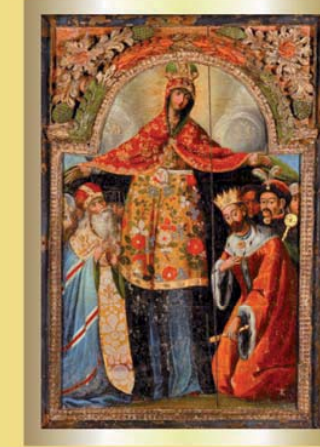
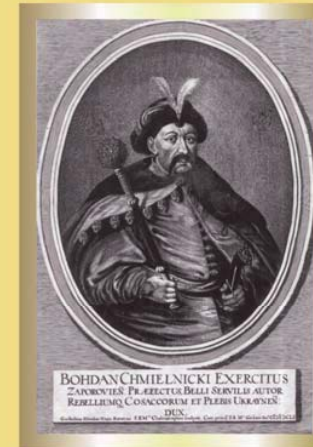
1) Куруківська угода; 2) Вільшанська угода; 3) «Ординація Війська Запорозького...»; 4) Переяславська угода; 5) Ростаविцька угода.

Поріг Вільний

Складіть збірний портрет козака на основі інформації, здобутої під час опрацювання розділу 2, за критеріями: *зовнішність, одяг, озброєння, риси характеру, моральні цінності та ідеали*. Поміркуйте, кого серед сучасників ви б назвали справжніми козаками. Чому? Результати роботи представте на загал.

Розділ 3

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.

§ 20. Початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Богдан Хмельницький

Упродовж уроку дослідіть, чому Посполитої були налаштовані різні верстви українського суспільства

Згадайте, що передбачала «Ординація Війська Запорозького...».
Як ви розумієте значення поняття «десятиліття «золотого спокою»?

Чи пам'ятаєте ви, що основою козацького війська була піхота, а найпоширенішим видом піхотного бойового порядку був табір, що складався із возів, скріплених ланцюгами, у формі чотирикутника, півмісяця, овала?

1. Передумови і причини Національно-визвольної війни

На 1648 рік Річ Посполита стала однією з найсильніших у Європі. Економіка і торгівля держави були на піднесенні, коронне військо вважалося непереможним, політичне життя суспільства — гармонійним і стабільним.

Замирення українського козацтва після повстань 1620–1630-х років здавалося надійним і остаточним. Відтак останнє десятиліття, як ви вже знаєте, поляки називали «золотим спокоєм».

Що ж могло порушити це, на перший погляд, стабільне життя? Насамперед, зросла прірва між шляхтою та селянами, через необмежену владу панів над ними, поширення фільварків, збільшення панщини. Від сваволі магнатів та урядників страждала навіть українська дрібна шляхта. Шляхтича легко міг обібрати, а то й скалічити сильніший сусід, і, як це не раз траплялося, скривджений не мав змоги знайти захист ані в шляхетських судах, ані в короля. **Потерпали від влади і містiani, котрих обкладали додатковими**

повинностями. Православних містian здебільшого змушували жити в спеціальних кварталах, обмежували їхнє право займатися ремеслом і торгівлею. До того ж посилювався релігійний тиск на православних: нерідко закривали православні храми і монастирі, натомість споруджували костели;

Картина Костянтина Трутовського «Дівчина зі снопами». 1870-ті роки

час від часу православним забороняли здійснювати відправи, обіймати певні посади, створювати вищі навчальні заклади.

Розуміючи, що найбільшу загрозу для влади становить козацький стан, польський уряд посилював тиск на козаків. До прикладу, прийнята сеймом «Ординація Війська Запорозького...» мала на меті знищити козацтво як стан. Усіх козаків, за винятком шести тисяч реєстровців, зобов'язали покинути Запорозжя. Більшість із них знову мала стати кріпаками. Проте, коли когось із козаків силою примусили повернутися до плуга, то це не означало, що він забув, як користуватися шаблею. Також ніде не зникло козацьке прагнення до волі і набутий досвід збройної боротьби проти коронного війська. Зрештою, попри існуючі урядові заборони, втечі на Запорозжя тривали. Не варто також забувати, що становлення козацького стану супроводжувалося появою нового типу господарювання, який ґрунтувався на вільнонайманій праці. Відтак наростали суперечності між ним і шляхетським фільварковим, заснованим на праці кріпосних селян, який поширювався на ці землі за активного сприяння польського уряду. Отже, поступово в усіх сферах — **економічній, соціальній, культурно-релігійній** — сформувалися суттєві протиріччя, які влада Речі Посполитої не могла усунути.

1. Що сприяло перетворенню Речі Посполитої на одну із найсильніших держав у Європі?
2. Які негаразди відчували на собі українці — представники різних соціальних станів?
3. Чому польський уряд найбільше посилював тиск на козаків?

2. Напередодні збройного виступу проти Речі Посполитої

Лідером, довкола якого згуртувалися незадоволені, був реєстровий козак і православний шляхтич **Богдан Хмельницький**. Приводом до початку збройного виступу стала його суперечка з чигиринським підстаростою Даніелем Чаплинським за хутір Суботів, який той хотів відібрати. 1647 року за наказом підстарости було побито сина Хмельницького, згодом він спалив дощенту Суботів, а навколишні землі оголосив своєю власністю.

Після нападу на Суботів, Богдан Хмельницький безуспішно шукав справедливості у місцевому суді, тоді вирушив до Варшави і подав скаргу до польського сейму, але й тут — без жодних результатів. Перебуваючи у столиці, він навіть звернувся до польського короля, який, хоч і співчував Хмельницькому, визнав, що не має змоги втручатися у польську судову й адміністративну систему, цілковито контрольовану шляхтою. Отож на власному досвіді він переконався, що сваволя шляхти в Речі Посполитій не

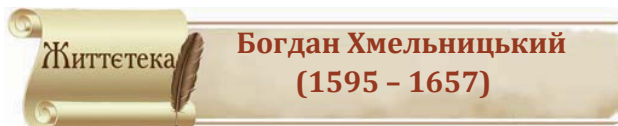

Ювілейна монета
«Богдан Хмельницький»
номіналом 200 тисяч
крб. Реверс. Світлина

1. Національний банк України присвятив монету 400-річчю з дня народження Богдана Хмельницького. У якому році викарбували монету?

Невдовзі відбулася козацька рада, на якій **Богдана Хмельницького обрали гетьманом Війська Запорозького.**

- 1. Що стало приводом до початку збройного виступу під орудою Богдана Хмельницького?
2. Наведіть приклади того, що сваволя шляхти в Речі Посполитій не мала меж.
3. Яка подія відбулася раніше: Богдан Хмельницький оволодів Микитинською Січчю чи Богдана Хмельницького обрали гетьманом Війська Запорозького?

Ім'я (повне). Богдан-Зиновій Михайлович Хмельницький.
Народження. Народився у хуторі Суботіві (нині Черкаської області).

Походження. З козацько-шляхетського роду Хмельницьких.

Освіта. Навчався у Львівському єзуїтському колегіумі; крім української, вільно володів польською та латиною.

Ключові події життя.

мала меж. Зазнавши особистої кривди, **Богдан Хмельницький вирішив боротися за відновлення давніх козацьких вольностей.**

Із кількома десятками козаків і сином Тимошем він подався на Запорозжя. На Січі, що містилася тоді біля **Микитинового Рогу** (нині місто Нікополь), згідно з «Ординацією Війська Запорозького...» перебувала польська залога і полк реєстрового козацтва. Зважаючи на це, Богдан Хмельницький зупинився на острові Томаківка. Там він розпочав формування війська і встановив зв'язки із запорожцями. Заручившись їхньою підтримкою, **у січні 1648 року оволодів Січчю.** Реєстровці, які несли там варту, перейшли на бік повсталих, вкотре підтвердивши стару приповідку: «Воювати козакам проти козаків — все одно, що вовком орати».

«Богдан Хмельницький.
Війська Запорозького
Головнокомандувач,
Війни Хлопської
Зачинатель,
Повсталого Козацтва і
Народу Українського
Князь». Гравюра
фламандського
художника Вільгельма
Гондіуса. 1651 рік

До 1648 року. Як і батько, вступив до реєстрового козацтва. Брав участь у поході на Москву (1618 рік), польсько-турецькій війні 1620–1621 років. Під час війни, у битві під Цецорою, потрапив у турецьку неволю. За два роки поневірянь вивчив турецьку й татарську мови, що допомогло йому втекти з полону. Повернувшись до Суботова, поновився у реєстровцях, брав участь у козацьких повстаннях 1630-х років. Спочатку служив військовим писарем, а в 1638 році став чигиринським сотником. Втративши родинний хутір Суботів через підступи чигиринського підстарости Даніеля Чаплинського, шукав справедливості в польського короля та сейму. Натомість кривдники домоглися його ув'язнення. Лише завдяки полковнику Михайлу-Станіславу Кричевському уникнув страти. У 1647 році подався із сином Тимошем на Запорозжя.

Упродовж 1648–1657 рр. (Хмельниччина). У січні 1648 року підняв повстання на Микитинській Січі, тож реєстровці перейшли на його бік. У лютому козаки обрали його гетьманом. Ці події стали початком Національно-визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої. За підсумками успішних військових операцій 1648–1649 років козацькі війська контролювали більшість українських земель. Найбільшим соціальним успіхом стало скасування кріпацтва на звільнених територіях. 1649 року в Переяславі гетьман проголосив програму побудови козацької держави — Війська Запорозького (Гетьманщини). Того ж року уклав Зборівський договір, за яким Річ Посполита надавала Гетьманщині автономію. Поразка козаків під Берестечком 1651 року змусила підписати не вигідний Білоцерківський договір. Лише в результаті блискучої перемоги біля гори Батіг у 1652 році відновив чинність Зборівської угоди. Хмельницький укладав воєнні союзи з Кримським ханством (1648 рік), Московським царством (1654 рік), Швецією і Трансильванією (1656–1657 роки). Породичався з молдовським господарем Василем Лупулом, одруживши з його дочкою Розандою свого сина Тимоша. Роки боротьби підірвали здоров'я гетьмана. Відчуваючи наближення смерті, домігся передачі влади синові Юрію. Помер у 1657 році, похований у Суботіві в Іллінській церкві. Пам'ять про «батька Хмеля» залишилася в численних народних піснях, думах, прозових та поетичних творах, увіковічена у пам'ятниках, назвах вулиць та міст.

- 1. Яке твердження про Богдана Хмельницького вам ближче: «Це лицар, за якого Русь-Україна на ноги повстала» чи «безжалісний порушник посполитого спокою»? Відповідь аргументуйте.

3. Формування війська.

Козацько-кримський союз

Гетьман добре знав військову потугу Речі Посполитої. Тому головну увагу початково зосередив на **створенні боєздатної армії.** З цією метою він розсилав універсали до населення, із закликами вступати до козацького війська. Водночас було налагоджено виробництво пороху, купівлю зброї та набоїв. До повстанців примкнула і частина реєстровців.

Іншим напрямком діяльності став пошук союзників. Богдан Хмельницький вів переговори із Османською імперією та її васалом — Кримським ханством. У лютому-березні 1648 року в столиці ханату — Бахчисараї — був укладений договір із кримським ханом Іслам-Гіреєм III про спільні дії проти Речі Посполитої. Тим самим гетьман вирішив два важливих завдання: браку власної кінноти та уникнення несподіваного нападу татарських і ногайських орд.

Ханський палац у Бахчисараї. Сучасна світлина

Польські можновладці та військові знали про такі приготування Богдана Хмельницького. Проте вони вважали, що краще підготовлена коронна армія, здатна без особливих зусиль подолати нову загрозу з боку козацько-татарських загонів. Польське військо, що складалося з піхоти та кінноти, під командуванням коронного гетьмана Миколая Потоцького рушило на землі Війська Запорозького. Дізнавшись про це, Богдан Хмельницький віддав наказ виступати в похід. **Військове протистояння між обома силами стало невідворотним.**

- ➔ 1. Яким чином новообраний гетьман дбав про створення боєздатної армії?
2. Числою підтримкою заручився Б. Хмельницький у лютому-березні 1648 року?
3. Проти кого рушило в похід козацьке військо, щоб боронити свої вольності?

У той час, коли...

на теренах України

у Микитинській Січі козаки обрали гетьманом Війська Запорозького Богдана Хмельницького, ...

Тоді...

у світі

у Мюнстері (Священна Римська імперія) Іспанія та Нідерланди підписали договір, за яким визнавалася незалежність Республіки Нідерланди

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки рік та слова. Складіть із ними речення.

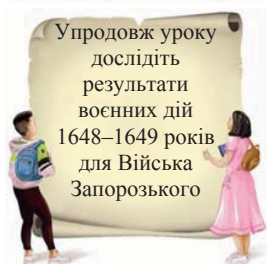
2. Уявіть, що ви — джура (зброєносець) Богдана Хмельницького. Опишіть його бойовий шлях протягом січня-березня 1648 року.
3. Користуючись схемою, складіть розповідь про передумови, причини й привід до Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття.

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 21. Воєнні дії в 1648–1649 роках. Зборівський договір 1649 року

Упродовж уроку дослідіть результати воєнних дій 1648–1649 років для Війська Запорозького

Згадайте, що спонукало українців піднятися до Національно-визвольної війни середини XVII століття.

Як ви розумієте значення понять «виписици», «договір»?

Чи пам'ятаєте ви, що в лютому-березні 1648 року Богдан Хмельницький уклав військово-політичний союз з кримським ханом Іслам-Гіреєм III?

1. Початок збройної боротьби проти Речі Посполитої

Як ви вже знаєте, щоб приборкати запорожців, польський уряд направив військо під орудою Стефана Потоцького. Натомість Богдан Хмельницький вирішив зустріти противника за межами Січі. **5–6 травня 1648 року** козаки отримали першу перемогу в битві біля степової річки **Жовті Води**, розгромивши передовий загін карального війська.

Поразка польських вояків змусила їх відступати до Корсуня, куди мала надійти підмога — 6-тисячний загін на чолі з Яремою Вишневецьким. Однак, увійшовши в місто, поляки виявили, що повстанці і татарська кіннота перебувають недалеко від Корсуня. Щоб місто не дісталось Богдану Хмельницькому, вони пограбували і спалили його. З чисельнішими козацько-татарськими силами, Богдан Хмельницький переслідував поляків і переміг їх **16 травня 1648 року** неподалік **Корсуня**. Обидва командувачі — коронний гетьман Миколай Потоцький, польний гетьман Мартин Калиновський — і частина польських вояків потрапили в полон. 20-тисячне коронне військо перестало існувати. Ще більше ускладнило ситуацію поляків те, що напередодні поразки під Корсунем помер король Володислав IV Ваза. Вибори ж наступного правителя призвели до суперечок між претендентами на королівський трон і могли тривати довго.

Пам'ятний знак на місці битви під Корсунем. Світлина

1. За допомогою інтернет-ресурсів з'ясуйте, що викарбувано на пам'ятному знакові.

Перемоги під Жовтими водами і Корсунем спричинили розгортання боротьби на всій території України. До кінця літа 1648 року Лівобережна і більшість земель Правобережної України опинилися під контролем повстанців. Уже перші битви дарували Богдану Хмельницькому побратимів — талановитих воєначальників **Максима Кривоноса**, **Данила Нечая**, **Івана Богуна**. Тим часом гетьман озброював військо і налагоджував управління звільненими територіями за козацьким звичаєм і правом. Тоді ж королівський уряд збирав посполите рушення (загальний військовий збір шляхти). Сучасники оцінювали становище Речі Посполитої як катастрофічне: «Оскільки жодна сила вже не стояла на перешкоді, татари і козаки вдерлись аж під Білу Церкву... могли загрожувати навіть Кракову і Варшаві, не зустрічаючи опору. Бо такий страх запанував, що всі думали більше про втечу, ніж про оборону».

1. Де й коли козаки отримали першу перемогу над коронним військом?
2. Які наслідки мала битва під Корсунем для польського війська?
3. Назвіть бойових побратимів Богдана Хмельницького.

Картина Миколи Самокиша «Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким», 1934 року

1. Поцікавтеся у вчителя, що таке батальний жанр. Чи можна стверджувати, що картина написана в батальному жанрі?
2. Дослідіть за допомогою інтернет-ресурсів причини й особливості протистояння між героями картини.

2. Пилявецька битва.

Похід козацького війська в Галичину

Після безрезультатних переговорів між протиборчими сторонами, восени 1648 року відновилися воєнні дії. **11–13 вересня** відбулася битва біля села **Пилявці** поблизу Старокостянтинова (нині село Пилява Хмельницької області). Козацько-татарському війську протистояла 80-тисячна польська армія. Її командувачів гетьман жартома назвав «периною», «латиною» та «дитиною». Річ у тім, що один із них полюблив розкіш, інший мав хорошу освіту, але був недосвідченим у військовій справі, а третій — зовсім юний. У триденному бою коронне військо потерпіло поразку, залишивши повстанцям свої гармати та безліч іншого майна.

Одразу після Пилявецької битви Богдан Хмельницький розпочав похід на **Галичину**. Наприкінці вересня в облогу взяли **Львів**, а через місяць — **Замостя**. Щоправда, обидва міста не вдалося захопити, через різні обставини. До прикладу, кілька спроб заволодіти Замостям були для козаків невдалими. Натомість перемовини із міською владою міст завершили сплатою містянами викупу і зняттям облоги. Перебуваючи під Замостям, Богдан Хмельницький погодився на переговори з представниками новообраного польського короля Яна II Казимира. До цього гетьмана спонукало зменшення боєздатного війська і озброєння. Давалася взнаки також психологічна і фізична втома. Почалася епідемія дизентерії, а з осіннім бездоріжжям відчувалася нестача харчів, посилена ворожістю місцевого польського населення. Водночас звістка про наміри повстанців йти на міста Краків і Варшаву та дипломатичні зусилля Богдана Хмельницького з формування антипольської коаліції змусили поляків почати переговори. Вони завершилися укладенням **перемир'я**. Король пообіцяв виконати вимоги повстанців, насамперед, повернути козацькі привілеї, забезпечити вільний прохід козаків до Чорного моря, амністувати всіх учасників повстання. Фактично на цей час гетьман став реальним володарем майже усієї України.

23 грудня **1648 року** Богдан Хмельницький тріумфально в'їхав до **Києва**, який зустрів його дзвонами в церквах, тисячними натовпами люду. Студенти Києво-Могилянського колегіуму в своїх віршах-панегіриках вітали його, як Мойсея, спасителя народу, «добрим знаком названого Богданом — від Бога даним». Київський митрополит Сильвестр Косів та єрусалимський патріарх Паїсій благословили гетьмана на переможне завершення війни.

1. Коли відбулася битва під Пилявцями? Які її наслідки?
2. Чим завершилася облога Львова та Замостя?
3. Хто зустрічав гетьмана під час його тріумфального в'їзду в Київ 23 грудня 1648 року?